

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТІ

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SULEYMAN DEMIREL UNIVERSITY

**С. ДЕМИРЕЛ АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТТІҢ ХАБАРШЫСЫ:
ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР**

**SULEYMAN DEMIREL
UNIVERSITY BULLETIN:
SOCIAL SCIENCES**

ШІЛДЕ-ЖЕЛТОҚСАН
JULY-DECEMBER

Қаскелең – Kaskelen, 2020

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

С. Демирел атындағы университеттің хабаршысы әлеуметтік ғылымдар бағытында жүргізілген ғылыми зерттеулер қорытындыларын қазақ, орыс, ағылшын, түрік тілдерінде жариялайды.

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі тарапынан берілген №7714-Ж куәлігі негізінде 2007 жылдан бастап тоқсан сайын, жылына 2 рет шығады.

SCIENTIFIC JOURNAL

Suleyman Demirel University bulletin publishes scientific research work results on various branches not only papers of scholars from Kazakhstan, but also other countries as well, in social sciences.

The journal is registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, certificate issued by №7714- Ж., publishes materials in Kazakh, Russian, English and Turkish languages since 2007, publication frequency is twice every year.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Д. Ысқақұлы, ф.ғ.д., профессор
(*бас редактор*)
Е.Н. Әміргалиев, тех. ғ. д., профессор
З.Қ. Ахметжанова, ф.ғ.д., профессор
Б.Л. Тәтібеков, э.ғ.д., профессор
В.В. Вербовский, физ.-мат.ғ.д.,
профессор
И.А. Малахова, п.ғ.д., доцент
Т.А. Ағдарбеков, з.ғ.д., профессор
Қ.Т. Қожахмет, PhD
С.В. Егоров, PhD
О.А. Баймуратов, PhD
Ш.М. Қадыров, PhD
(*жауапты редактор*)
Д.А. Хашимова (*техникалық хатшы*)

EDITORIAL BOARD

D. Iskakuly, Doctor of Philological Sciences,
Professor (*chief editor*)
E.N. Amirgaliyev, Doctor of Tech. Sciences, professor
Z.K. Akhmetzhanova, Doctor of Philological Sciences,
professor
B.L. Tatibekov, Doctor of Economic Sciences,
associate professor
V.V. Berbovsky, Doctor of Phys. and Math. Sciences,
professor
I.A. Malakhova, Doctor of Pedagogical Sciences,
associate professor
T.A. Agdarbekov, Doctor of Law, professor
K.T. Kozhakhmet, PhD
S.V. Egorov, PhD
O.A. Baymuratov, PhD
Sh.M. Kadyrov, PhD (*responsible editor*)
D.A. Khashimova (*technical secretary*)

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ

Ә.А. Ақматалиев, ф.ғ.д.,
профессор(*Қырғызстан*)
Хуан Жуаншиан, филос.ғ.д., профессор
(*Қытай*)
К.Р. Айде-Заде, физ.-мат. ғ.д., профессор
(*Әзербайжан*)
Ары Ниязи, физ.-мат. ғ.д., профессор
(*Швейцария*)
Е.Н. Әміргалиев, тех.ғ.д., профессор
(*Қазақстан*)
Л.Ю. Мирзоева, ф.ғ.д., доцент
(*Қазақстан*)
М.С. Жолшаева, ф.ғ.д., доцент
(*Қазақстан*)

ADVISORY BOARD

A.A. Akmataliev, Doctor of Philological Sciences,
professor (*Kyrgyzstan*)
Juan Juanchian, Doctor of Philosophical Science, professor
(*China*)
K.R. Ayde-Zade, Doctor of Phys. and Math. Sciences,
professor (*Azerbaijan*)
Ary Niyazi, Doctor of Phys. and Math. Sciences, professor
(*Switzerland*)
E.N. Amirgaliev, Doctor of Technical Sciences, professor
(*Kazakhstan*)
L.Yu. Mirzoyeva, Doctor of Philological Sciences,
associate professor (*Kazakhstan*)
M.S. Zholshaeva, Doctor of Philological Sciences,
associate professor (*Kazakhstan*)

©СДУ, 2020

МАЗМҰНЫ

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР

<i>А. Аскарова</i>	
2020 жылының электрондық саудаға жаңа көрінісі.....	5
<i>Ф. Мералиева</i>	
Электрондық сауда және «E-commerce» және «E-payment» жүйесіне қатысты мәселелер.....	12
<i>М. Айтбек</i>	
Әкімшілік юстиция: салыстырмалы құқықтық зерттеу.....	20
<i>Дж.Цвиерчовский, Э.Ротт-Питерзик</i>	
Поляк және Қытайлықтардың экологиялық құқыққа көзқарасы.....	27
<i>Б. Нұрқұс, А. Жұмағали</i>	
Қазіргі замандағы жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының қалыптасуы мен қылмыстылығына интернеттің әсері.....	35
<i>Ш. Рахманов</i>	
Өзбекстан республикасының сыртқы саясаты мен сыртқы саяси бағыттарын трансформациялау және халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құқығын таргеттеу.....	50
<i>Ф. Толеш</i>	
Жергілікті еңбек нарығындағы шетелдік білімі бар қазақстандық түлектердің тәжірибесі.....	64
<i>П.А. Таңжарықов, А.Е. Төлеген</i>	
Өндірістік тәуекелдерді бағалаудың әдістемелік негіздері.....	83
<i>А.Әбіләкімова</i>	
Жоғары білім беру мекемелерінің цифрлық трансформациясы	93

CONTENTS

SOCIAL SCIENCES

<i>A. Askarova</i>	
The new view at e-commerce in 2020.....	5
<i>F. Meraliyeva</i>	
Electronic commerce and problems related to E-commerce and E-payment system.....	12
<i>M. Aitbek</i>	
Administrative Justice: a comparative legal study.....	20
<i>J. Zwierzchowski, E.Rott-Pietrzyk</i>	
Polish and Chinese approach to environmental law.....	27
<i>B. Nurkus, A. Zhumagali</i>	
The influence of the internet on the formation and criminality of deviant behavior of adolescents in modern times	35
<i>Sh. Rakhmanov</i>	
Transformation of foreign policy and foreign policy guidelines of the Republic of Uzbekistan and the targeting of diplomatic law of international organizations.....	50
<i>F. Tolesh</i>	
Experience of kazakhstani graduates with foreign education in the local labor market	64
<i>P.A. Tanzharykov, A.E. Tolegen</i>	
Methodological bases of industrial risk assessment	83
<i>A. Abilakimova</i>	
Digital transformation of High Education Institutions (HEIs).....	93

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР

SOCIAL SCIENCES

МРНТИ 06.54.31

А. Аскарова¹

¹ Университет имени С. Демиреля, Каскелен, Казахстан

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ЭЛЕКТРОННУЮ ТОРГОВЛЮ В 2020 ГОДУ

Аннотация. В данной статье рассматриваются современное состояние, проблемы и перспектива развития электронной торговли в Республике Казахстан. В связи с развитием Интернет платформы электронная коммерция дала неимоверный прогресс по всему миру, благодаря чему изменила традиционные торговые отношения в иную форму, изменив мышление как продавцов, так и покупателей. При появлении желания приобрести товар любого вида потребителю не обязательно выходить из дома, а можно лишь при помощи «пару кликов» получить желаемое. Помимо этого, товар не обязательно должен быть в городе или стране покупателя, заказ и доставка могут совершаться из других стран. В связи с растущей популярностью данного вида торговли были изучены структура данного рынка, уровень влияния Интернета на общество и на объемы электронной коммерции, а также аспекты, влияющие на развитие данного вида деятельности.

Ключевые слова: электронная коммерция, электронная торговля, интернет-магазины, интернет, рынок, интернет-платформы, цифровое государство, информационное пространство, социальные сети, защита прав потребителя.

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы электрондық сауданың қазіргі жағдайы, мәселелері мен даму болашағы қарастырылады. Интернет-платформаның дамуына байланысты

электрондық коммерция бүкіл әлемде керемет прогреске қол жеткізді, соның арқасында ол дәстүрлі сауда қатынастарын сатушы мен сатып алушылардың санасын өзгертті. Кез-келген түрдегі тауарды сатып алғыңыз келсе, тұтынушы үйден кетуге мәжбүр болмайды, бірақ қалаған нәрсені тек «екі рет басу» арқылы алуға болады. Сонымен қатар, өнім сатып алушы қалада немесе елде болуы міндетті емес, тапсырыс және жеткізілім басқа елдерден жасалуы мүмкін. Сауда-саттықтың осы түрінің танымалдылығының өсуіне байланысты, осы нарықтың құрылымы, Интернеттің қоғамға әсер ету деңгейі және электронды сауда көлемі, сондай-ақ осы қызмет түрінің дамуына әсер ететін аспектілер зерттелді.

Түйін сөздер: электрондық коммерция, электронды сауда, интернет-дүкен, интернет, нарық, интернет платформалар, сандық мемлекет, ақпараттық кеңістік, әлеуметтік желілер, тұтынушылар құқығын қорғау.

Abstract. This article discusses the current state problems and prospects of the electronic commerce's development in the Republic of Kazakhstan. In connection with the development of the Internet platform, e-commerce has made incredible progress around the world; it has changed traditional trading relations, changing the mindset of both sellers and buyers. When the consumer wants to buy something, he does not have to leave his house, because it is possible to get the desired by a "couple of clicks". In connection with the growing popularity of this type of trade, the structure of this market, the level of influence of the Internet on society and the volume of electronic commerce were studied.

Keywords: e-commerce, online shopping, internet, market, internet platforms, digital state, information space, social networks, consumer protection.

Чем же 2020 год так сильно отличился за всю историю существования Республики Казахстан? Как всем нам известно, конечно же тем, что 15 марта 2020 года впервые было введено чрезвычайное положение Указом Президента на всей территории нашей страны с целью защиты жизни и здоровья граждан. Данное было предпринято в связи с объявлением Всемирной организацией здравоохранения нового коронавируса COVID-19 пандемией [1], что сильно повлияло на режим работы всего государства. Прекратили действия торговые дома, развлекательные центры, офисные здания и прочее, что привело к разрушению малого и среднего бизнеса.

Каждый начал искать выходы из данного положения, офисные сотрудники при возможности ушли на дистанционную работу, продолжая в том же темпе свои обязанности, студенты и школьники перешли на дистанционную форму обучения, малый и средний бизнесы начали больше

углубляться в электронную форму торговли, дабы избежать больших потерь. Большой спрос начали иметь: фрилансеры, разрабатывающие программы для ныне модных технологий, которые использует большая часть населения нашей страны; программисты, разрабатывающие различные интернет-платформы для выпуска бизнеса на электронный рынок; SMM-менеджеры, продвигающие страницы в социальных сетях, помогающие создавать контент и увеличить продажи, а точнее сделать популярным ваш бренд в огромном информационном потоке социальных сетей и многие другие.

На данном этапе каждый бизнесмен столкнулся со многими препятствиями, мешающими реализовать их желание выйти на уровень электронной торговли. Кто-то смог преодолеть, перешел на уровень мышления интернет аудитории, в то время, как наибольшая часть осталась дожидаться окончания чрезвычайного положения в стране, чтобы работать в привыкших для них традиционных условиях торговли. Данная ситуация привела в плачевное состояние тысячи семей бизнесменов, которым приходится лишь ждать пособия от государства в размере 42 500 (сорок две тысячи пятьсот) тенге [2].

Ныне удручающую ситуацию можно было бы пройти намного мягче, если бы население страны было заранее к этому подготовлено. Хотя и в 2017 году была разработана Государственная Программа «Цифровой Казахстан», которая должна быть реализована в период с 2018 года по 2022 год, где ключевыми направлениями являются: развитие электронных услуг, реализация цифрового Шелкового пути, развитие человеческого капитала, переход на цифровое государство и создание инновационной экосистемы, где государство выступит в роли катализатора экосистемы, способного генерировать, адаптировать и внедрять в производство инновации. [3] На данный момент мы видим, что мы далеко опаздываем по целям, которые были поставлены здесь. В пример можно взять, что к 2021 году в результате реализации данной программы доля пользователей сетей должна достигнуть 81% населения, а уровень цифровой грамотности населения дойдет до 81,5%. [4] Но как мы можем говорить о таких цифрах, когда в 2020 году, наш интернет не приспособлен даже для проведения онлайн-уроков школьникам, как отмечает это Министр Образования и отменил занятия в формате стриминга. [5] По скорости интернета Казахстан стоит на 64-ом месте, в то время как Сингапур, Южная Корея, Гонконг, Румыния и Тайвань входят в лидирующую пятерку стран. На конец августа 2019 года была приведена статистка, что в нашей стране на 100 человек есть лишь у 14 абонентов есть фиксированный интернет, а в общем итоге у нас всего 2,5 миллиона абонентов, которые обладают дома фиксированным интернетом. [6] Ситуацию спасает возможность использовать сети 3G/4G, именно мобильный интернет широко

используется среди населения Республики Казахстан, нежели фиксированный. По данным который привел 28 апреля 2020 года Министр цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Казахстана Аскар Жумагалиев, то сейчас в Казахстане количество пользователей интернета составляет 84,2% от всего населения в 18 миллионов человек и планирует увеличить данную статистику до 99% к концу этого года, что было бы очень прекрасно, учитывая какие плюсы и развитие для общества это могло бы принести. Мы только начинаем предпринимать что-либо для развития интернет платформы не только в крупных городах, но и на всей территории нашей страны. Наше население только начинает понимать и ценить преимущества электронной торговли, но большая степень потребителей и продавцов до сих пор боятся заключать сделки в интернет-магазинах, дабы не получить не желаемого.

Данный вид деятельности, а точнее, электронная торговля является общемировым трендом в настоящее время. За 2019 год совокупный прирост на рынке онлайн-торговли в нашей стране показал существенный рост, что говорит о том, что мы можем постараться и сделать все, чтобы к 2022 году мы вышли на мировой рынок. Ведь данная ситуация только поможет государству тем, что благодаря расширению интернет площадки, интернет-магазинов, возникнет большая вовлеченность наших граждан, проблема самозанятости начнет потихоньку решаться, помимо этого народ еще больше внедрится в систему безналичных платежей, что поможет государству контролировать рынок, что также даст толчок для продвижения отечественного товара в дальнее зарубежье.

Нашей стране следовало бы взять пример с таких держав, которую уже имеют огромный опыт в данной отрасли и увеличили свою экономику, став известными по всему миру. Прекрасным примером могла бы стать такая площадка, как Aliexpress. Данный интернет-магазин уже давно оккупировал наших потребителей. Во-первых, данная площадка разработала для всех новых технологий свои программы удобного пользования, предлагая свои товары. Так как большая часть нашего населения использует мобильный интернет, для них данный вид покупки очень удобен, ведь не удобно пользоваться сайтом, используя различные смартфоны. Во-вторых, выбирая любой товар, вы видите комментарии всех других, кто уже приобрёл, в случае, если качество оставляет желать лучшего, то вы можете передумать о приобретении. Конечно, же и у нас в Казахстане в п. 5 статьи 28 Закона «О защите прав потребителей» говорится, что потребителю при реализации продавцом товара в электронной торговле в случае технической реализации должна быть предоставлена возможность оценки или комментирования (оставление отзыва о товаре и продавце) товара и продавца [7], с целью выбрать добросовестного продавца и сделать для себя правильное решение. Но

здесь, мы сталкиваемся с проблемой, что у нас в инста-магазинах, отзывы в публичном пространстве могут оставлять и фэйк страницы, написывая негативные комментарии, с целью конкуренции, наведив «мутную воду» для покупателей. Это может помешать добросовестному продавцу осуществлять свою деятельность и привести. Либо же наоборот, не добросовестный продавец, создавая фэйк страницы может писать сам себе положительные отзывы, продавая на самом деле не есть хороший товар. Учитывая данную ситуацию, следовало бы взять пример КНР и разрешать лишь доступ тем, кто в самом деле оформлял покупку и оплатил за нее, получив все данные с почты и банковских платежей. Поэтому в данном случае, потребители нашей страны лучше выберут иностранный интернет-магазин, где они точно уверены, что не попадутся мошенничеству. Ведь помимо отзывов, данная площадка предполагает наличие третьей, не заинтересованной стороны, которая выступает гарантом для потребителя при заключении сделки. То есть, покупатель отправляет сумму за товар третьему лицу, в то время как продавец отправляет заказ клиенту, и после подтверждения покупателем получения именно того товара, что был заказан, третье лицо направляет денежную сумму продавцу. В случае, если товар не пришел, либо пришел бракованный, то третье лицо отправляет обратно деньги за покупку покупателю. Данный процесс называется в международной практике «escrow agreement», что на самом деле вызывало бы большое доверие, если бы мы внедрили данное у нас в государстве. Кроме того, это помогло бы избежать теневые продажи, так как люди бы проводили не банковские переводы, а безналичные платежи. И если бы добавить данный аспект на законодательном уровне в нашей стране, то это могло бы привести к доверию покупателей относительного Казахстанского электронного рынка.

Добавляя к вышесказанному, хотелось бы подметить, что для развития одного из направлений Государственной Программы «Цифровой Казахстан», а точнее реализации цифрового шелкового пути, нашим гражданам следовало бы поменять отношение и мышление касательно электронной торговли. Не замечала тенденцию развития продаж, например, в Европе используя социальные сети, которые первоначально были созданы для общения людей между собой, то есть для создания отношений с другими людьми, которые имеют схожие интересы или офлайн-связи, но никак не для реализации электронной торговли. Каждый уважающий себя бренд, может давать рекламу через почтовые сервисы либо такие программы, как Instagram, оставляя свои официальные ссылки на магазин, где соблюдается Закон «О персональных данных», при вводе Вами свои личные и банковские данные. То есть, показывая свой уровень рыночных отношений, вызывая доверие покупателей, выкладывая собственную информацию о товаре, но брав ее с иных источников. Ведь на

данный момент, электронный рынок Казахстана кишит фотографиями товаров, взятых с интернет ресурса, а не их личных фото-подтверждений, снятых с собственного магазина или склада. Данный аспект очень важен для потребителя, ведь очень часто случается так, что при заказе определенного товара с картинки в реальности вам доставляют совсем иное. Именно это и вызывает страх совершения электронных покупок для нашего населения. Если начать пресекать данные вещи на законодательном уровне, то покупатели бы начали больше доверять данному виду деятельности, а может быть даже вызывало большой интерес к собственному развитию бизнеса. Следовало бы разработать Закон об электронной коммерции, где все новые термины, заимствованные с иных стран, имели точное юридическое толкование, где народ смог бы самостоятельно изучив понять, как правильно вести электронную торговлю либо защитить свои права, на не привычном для них рынке, что привело бы к серьезному отношению для данного вида деятельности и могло бы дать большой скачок для развития его не только на рынке Казахстана, но и вывести его на мировой уровень.

Список использованной литературы:

- 1 Указ Президента Республики Казахстан от 15 марта 2020 года № 285 «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан» [Электронный ресурс] URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000285>.
- 2 Кто имеет право на получение 42 500 тенге от государства [Электронный ресурс] URL: <https://www.zakon.kz/5015487-kto-mozhet-poluchit-42-500-tenge.html>.
- 3 Что ждет «Цифровой Казахстан»? [Электронный ресурс] URL: <https://kapital.kz/tehnology/77003/chto-zhdet-tsifrovoy-kazakhstan.html>.
- 4 Государственная программа "Цифровой Казахстан" [Электронный ресурс] URL: <https://zerde.gov.kz/activity/management-programs/the-state-program-digital-kazakhstan/>.
- 5 В Казахстане отменили онлайн-уроки, будет только дистанционное обучение [Электронный ресурс] URL: <https://informburo.kz/novosti/v-kazahstane-bolee-1000-shkol-v-chetvyortoy-chetverti-budut-rabotat-v-obychnom-rezhime-104609.html>.
- 6 Число пользователей интернета в стране за год увеличилось до 2,5 миллиона абонентов [Электронный ресурс] URL:

<https://www.zakon.kz/4988597-chislo-polzovateley-interneta-v-strane.html>.

- 7 Закон Республики Казахстан от 4 мая 2010 года № 274-IV «О защите прав потребителей» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.04.2019 г.) [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30661723#pos=3;-106.

IRSTI 10.07.45

F. Meraliyeva¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

ELECTRONIC COMMERCE AND PROBLEMS RELATED TO E-COMMERCE AND E-PAYMENT SYSTEM

Abstract. Electronic Commerce is changing people's culture of shopping and conducting business. Its impact reached the level of not only individuals, but also governments. Many experts believe that e-commerce has the bright future, and it impacts all levels of the society throughout the world. In this research paper, I discuss the impacts of e-commerce in the world from different perspectives including both positive and negative sides.

Keywords: Electronic commerce, regulation, e-payment, cyber-crime, phishing.

Аңдатпа. Электронды сауда сатып алу мәдениетін және кәсіпкерліктің жүргізуін өзгертеді. Оның әсері адамдардың өмірінде ғана емес, мемлекеттің жұмысында сезіледі. Көптеген сарапшылар электронды сауданың болашақта үлкен жетістікке жететінін санайды, және бұл бүкіл әлемдегі өмірдің барлық деңгейлерінде көрінеді. Мен осы зерттеу жұмысында электронды сауданың дүниелік әсерін зерттеп, әртүрлі, оң және теріс тараптарынан қараймын.

Түйін сөздер: электрондық сауда, реттеу, электронды төлем, киберқылмыс, фишинг.

Аннотация. Электронная коммерция меняет культуру покупок и ведения бизнеса. Влияние электронной коммерции достигло уровня не только отдельных лиц, но и правительств. Многие эксперты считают, что у электронной коммерции светлое будущее, и это влияет на все уровни общества во всем мире. В этой исследовательской работе я обсуждаю влияние электронной коммерции в мире с разных точек зрения, включая как положительные, так и отрицательные стороны.

Ключевые слова: электронная коммерция, регулирование, электронные платежи, киберпреступность, фишинг.

Electronic Commerce is one of the dominating parts of the IT field and known as selling and buying products over electronic systems such as Internet. There are lots of e-commerce web-sites, such as eBay and Amazon, which work

24/7, which want to have comparative advantages. Thus these online shops add different kinds of features, like price comparison and easy checkout, to be user-friendly and unique. All these improvements attract customers and give new ideas to businessmen to conduct business with fewer expenses. These kinds of activities can be good for business owners, for people, but not for governments that force them to control the activities of the businesses in order to prevent the loss of millions of dollars through tax avoidance. This is an important aspect that e-commerce influences different levels of the society.

E-commerce is concentrated not only on the individual and business levels, but also on the governmental level. It allows its users to exchange services and goods without barriers of time and distance. This term is applicable for different kinds of “online” services, such as retail shopping, banking, auctions, ticket booking, and movie rentals. In other words, anything you can imagine in the real world can be reached via e-commerce over the Internet.

According to “Ecommerce-Land”, the history of e-commerce dates back to the invention of the Internet in 1991 when the Internet was open to public and commercial use. Since then, the number of e-commerce web-sites has been growing as well as the vendors’ e-commerce web-sites; the number of e-shopping customers has been increasing too. Nowadays, almost every company has a web-site that supports e-commerce, which plays an important role in their success and profit.

The Internet has changed our perspectives in the world, i.e. it shortened the distances between countries, people, and businesses, and made our lives easier. Then, e-commerce has become a part of it. Without the Internet, e-commerce could not exist.

E-commerce provides many new ways for businesses and consumers to communicate and conduct business. There are a lot of advantages and disadvantages for customers (no matter whether it is a company or an individual) in e-commerce. All companies and individuals look for benefits when they conduct business. If we look from the seller’s perspective, they want to sell their products with maximum profit, whereas consumers want to buy the products as cheap as possible. Each of them is trying to turn the face of profit toward them. In such a situation, online commerce is a very good way to make both of the parties satisfied.

The customer can gain maximum profit by comparing prices of any product from different web-sites and choose the cheapest one. A customer can compare the prices of the same product from different vendors while sitting in front of the PC. However, sometimes cheap does not mean a good quality. By buying goods and services from the unreliable sellers, the buyer might be fooled. Moreover, due to such an event, online commerce may lose some customers.

The prospective buyers do not need to go to the mall to buy something; they can purchase it while sitting at home or office after comparing prices.

Sometimes, they can obtain electronic book, music, video, or computer software by directly downloading them from the Internet. However, the problem that may occur is that the online buyer may receive the item, which does not look like she/he expects. Buyers cannot touch the item to evaluate it; they just rely on the item description, which must be provided for all items sold online. In other words, it is better to think twice whether it is a good idea to buy the product online, since some products, such as car or PC, may not work properly or can be refurbished. Therefore, it may cause a big trouble for the buyer, who cares more about its price than its quality or size.

Since e-commerce has become popular not long time ago, there are many holes in legislation of some developing countries, where the rights of the population can be infringed, retailers can escape from the governmental payments. Thus, the governments in developing countries need to concentrate more on electronic transactions to create the law as ideal as possible.

Take the Kazakhstani legislation. There is no Law on e-commerce, but still we have the Rules on implementation of electronic commerce, including the functioning of electronic trading platforms. Also, the e-commerce somehow was mentioned in the Law of republic of Kazakhstan On the regulation of trading. For the developing country like Kazakhstan, the holes in legislation is obvious.

Let me briefly list some advantages and disadvantages of e-commerce.

Some advantages that can be achieved from e-commerce include: Being able to conduct business 24 hours per day, 7 days per week, and 365 days per year; access the global marketplace; speed (there is no need to wait for receiving of some information); market space is global; opportunity to reduce costs; computer platform-independent; efficient applications development environment, allowing customer self-service and 'customer outsourcing'; stepping beyond borders to a global view; new marketing channel.

Some disadvantages and constraints of e-commerce include the following: time for delivery of physical products is long; physical product, supplier and delivery uncertainty; perishable goods; limited and selected sensory information; returning goods; privacy, security, payment, identity, and contract; personal service – although some human interaction can be facilitated via the web, e-commerce cannot provide the richness of interaction provided by personal service; size and number of transactions – e-commerce is most often conducted using credit card facilities for payments, and as a result very small and very large transactions tend not to be conducted online; the size of transactions is also impacted by the economics of transporting physical goods.

E-commerce has many other advantages in addition to some disadvantages. It is hard to mention all of them here, but the important ones are mentioned above. However, for some items (e.g. laptops, antiques, DVDs) advantages may weigh heavier than disadvantages and vice versa. Thus, it is

better to compare all advantages and disadvantages for the specific item to be sure for the correctness of the decision.

There are some problems caused by the development of e-commerce. I would like to list some of them that I arranged as important ones.

- Getting people to buy something at your site, people usually feel VERY uneasy about buying via Internet.
- Lack of legislative info.
- Legality concerning international e-commerce companies; business contracts are defined differently by law in every country; legal, institutional and cultural differences between countries with respect to many of the issues that fall under the e-commerce umbrella.
- Ownership, the copyright problem is really important.
- The failure to successfully include many developing countries in the development of overall e-commerce governance initiatives, as well as in action on many of the specific issues that fall under the general umbrella.
- Uncontrolled annoyances and criminal activities that undermine consumer acceptance and uptake (e.g. spam, phishing and identify theft, other forms of fraud).
- Protectionism (e.g. concerns in developed countries about outsourcing jobs to developing countries, concerns to protect established industries from online competition).
- Physical product, supplier and delivery uncertainty.
- Unable to examine products personally.
- Guaranty on goods and services.
- Perishable goods.
- Returning goods online can be an area of difficulty.
- Privacy, security, payment, identity, and contract.
- No information from Drupal is pre populated on the pay pal billing fields. For an anonymous purchase ecommerce asks for the email address and this should be pre-populated so they don't have to enter it again, same goes for a returning user, except more information is available on it should pre populate the PayPal form.
- When a user cancels a PayPal transaction it does not go back to the node defined.
- When the PayPal payment is complete it does not go back to the success page as defined and it puts all the IPN information in the address as a query string and is visible by the user.
- When the PayPal payment is complete and the user clicks the return to Company Name, it attempts to send back all the IPN information and pops up a box saying while this page is secure the information you are sending back is not, and again this goes back to the main page

regardless if you set up a node to handle it and all the IPN info is shown in the address bar as a HUGE query string. This query string also messes up the logon procedure if the user did it anonymously.

- Legacy technology.
- Getting certificates, patents, rights in order to open a new web page.
- Product was not delivered on time. The rights of consumer are violated.
- Online purchasing security: there are possibilities of credit card number theft.
- Website stickiness and customer loyalty
- Security: an e-commerce business exposes itself to security risks and may be susceptible to destruction and disclosure of confidential data, data transfer and transaction risks (as in online payments) or virus attacks.
- Problems with taxation and VAT.
- Standardization and certification
- Goods on credit.
- Solvency by e-money.
- Deferred goods.
- Transfer of money. E-payment system is not developed enough.
- Payments via check/cards.
- Population awareness of e-payment, e-money, e-commerce as a whole.

How reliable is e-commerce?

Reliability is a very important issue in e-commerce. Although many e-shops use improved encryption, they are still under danger. As an example, someone can steal someone's identity and financial information. Moreover, there are many web-sites that do not provide authentic transaction, which can be an easy fish for the online thieves. These thefts can be due to the unreliability of ISPs (Internet Service Providers), which is a business or organization that provides consumers or businesses access to the Internet and related services, phishing attacks, and non-trusted web-sites with e-commerce.

Nowadays, many ISPs provide reliability of their services, such as encryption of domain names (e.g. eBay.com or Amazon.com) and e-commerce features (e.g. tax and shipping calculation, fast Internet connection, and etc.). Companies, which are going to do their first steps in e-commerce world, have to find the reliable ISP because their business success will partially depend on their ISP reliability. People who are interested in your business failure try to attack your system and network by using different tools, such brute force attack (cracking using different kinds of symbols, characters, and numbers) and dictionary attack (attacking using words from a dictionary). If the attackers succeed, all financial and other information will be stolen, which may bring to bankruptcy and loss of the authority. Unfortunately, there is a lack of experience in cyber security and dealing with cyber-crime in our country.

Another point e-commerce users need to focus is financial and identity information theft, which is known as phishing. It is eroding e-commerce users' confidence in online banking and e-transactions. According to the survey that was performed during this work, more than half of responders said that they were less likely to do business online because of the fear of fraud. But still the e-commerce sales in Kazakhstan increased. Currently the market offers approximately 1 700 online shops and nearly about 20 e-marketplaces.

Online banking is necessary because some customers would not prefer to go to the bank and do some transactions or check balance, it is better and easier for them to do everything without visiting the banks. In order to prevent such customers from being fraud, banks implement different kinds of security barriers, such as secret question, long passwords with different characters and numbers, several levels of authentications to decrease the probability of phishing. Another solution can be a legislation of phishing being a crime, i.e. there must be zero tolerance for any kind of cyber-crime.

One of the most popular e-commerce web-sites, eBay and PayPal, also have become victims of phishers. There are many e-mails have been sent to their customers on behalf of them by fraudsters. In those e-mails, phishers tell different reasons to retrieve financial and identity information, such as updating profile including financial information or threatening to claim to eBay about the unpaid item that was not bought by you. However, according to the statistics provided by the anti-virus vendor Sophos, the number of users of eBay and PayPal, who become caught by the phishers, is decreasing every month. Every day, many e-commerce users become more familiar with the phishing, and next time when they do online activities, they are aware of the fraudulent. Thus, fraudsters target small credit card companies and retailers.

What is the prospective of e-commerce?

As the number of e-commerce users grows, businesses begin to focus on online transactions, and at the same time, they still do their general physical transactions. They started to realize that the Internet is viable source for their profits, because people spend more time in the Internet than watching television. In the close future, it would be hard to succeed unless a company has its own online web-site with e-commerce support. Everybody tells to order sunglasses when you look at e-commerce future because experts believe that e-commerce has a bright future.

Kazakhstan is one of the fast growing countries in the world. Along with Kazakhstan's economy, small businesses are also developing. And nowadays, they are not afraid to advertise their products online as it was several years ago, when Kazakhstan's information technologies sector was poor. Thank to Kazakh government and its intelligent strategy of 2030, Kazakhstan will develop its information technologies sector and hopefully reach other developed countries in terms of IT. Everyday more and more Kazakh people have access to the

Internet. Moreover, some of them do their businesses through the Internet. Even though e-commerce is not as developed as in the developed countries, people do risk, and this risk must come true someday.

Even though e-commerce has enveloped all levels of our society, it has many parts to fix until it become the major place of online activities. However, almost everybody believes in the bright future of it. As Google shows, there is almost no person who has pessimistic view at online activities. Even governments support online activities providing the submission of different governmental taxes and forms online for every e-business transaction.

According to Kazakhstani Government officials' announcement, e-commerce sales should have increased to \$5.25 billion within 5 years and push to 25 percent e-commerce's percentage of total retail. To reach these goals, officials should adopt the legislation to protect the rights of e-commerce participants while purchasing online. Some incentives were approved like tax incentives until 2023.

Despite e-commerce's disadvantages and while there are people and organizations that enjoy conducting online businesses and find it profitable. Thus, Kazakhstan is also not going to be behind developed countries, and investing a lot of money in IT. This plan of Kazakh government leads to improvement of Kazakhstani's IT field and especially e-commerce, which is going to be one of the investors in Kazakh economy. E-commerce can be born, but not dead, while a government wants to be up to date.

References

- 1 Chaudhury, A., Jean-Pierre Kuilboer. *E-Business and e-Commerce Infrastructure*. McGraw-Hill, 2002. – 480 p.
- 2 E-Commerce, Office for Technology, New York State. URL: <http://www.oft.state.ny.us/ecommerce/index.html>.
- 3 E-commerce Then and Now. About.com: Arts/Crafts Business. URL: <http://artsandcrafts.about.com/library/weekly/aa051001.htm>.
- 4 E-commerce advantages and disadvantages. URL: http://www.marcbowles.com/sample_courses/amc/ec1/ec1_3.html.
- 5 Inter-Parliamentary Assembly of Member Nations of the CIS States. "Model Law on E-Commerce". URL: <http://www.nwapa.spb.ru/model.html>.
- 6 Miller, R. *The Legal and E-Commerce Environment Today*. Hardcover, Thomson Learning, 2002. – 741 p.
- 7 Pombriant D. (November 14, 2007). Fighting phishing. Ecommercetimes. URL: <http://www.ecommercetimes.com/story/60301.html>.

- 8 Richardson W.T.G. (2007). Benefits and Limitations of e-business. Witigar.com. November 28, 2007. URL: <http://www.witiger.com/ecommerce/benefits-limitations.html>.
- 9 The More Time People Spend Using the Internet. The Internet Study. URL: http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/press_detail.html.
- 10 Tittel, E., Chappell, L. Securing TCP/IP Environments, Guide to TCP/IP, 2004. – P. 391- 434.
- 11 Vostrikova L. (2005), U.S.Commercial Service Almaty. URL: [http://ommercecan.ic.gc.ca/scdt/bizmap/interface2.nsf/vDownload/ISA_3748/\\$file/X_2639688.DOC](http://ommercecan.ic.gc.ca/scdt/bizmap/interface2.nsf/vDownload/ISA_3748/$file/X_2639688.DOC).
- 12 Wikipedia, Internet Service Provider, URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/ISP>.
- 13 Wikipedia, Electronic Commerce, URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce>
- 14 The Astana Times, URL: <https://astanatimes.com/2019/05/kazakhstan-seeks-to-boost-number-of-e-commerce-buyers-to-15-million-by-2025/>.

FTAXP 10.17.01

М. Айтбек¹

¹С. Демирел атындағы университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

ӘКІМШІЛІК ЮСТИЦИЯ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗЕРТТЕУ

Андатпа. Қазақстан Республикасында әкімшілік заңнаманы жетілдіру қазіргі таңның басты мәселелерінің бірі болып табылады. Соңғы онжылдықтар ішінде дәл әкімшілік-құқықтық қатынастар мен құқықтық база түбегейлі өзгеріске ұшырады. Соның бірі - Әкімшілік іс жүргізу кодексінің жобасының қабылдануы. Алайда салалық теорияның дамымауы теориялық «хаосқа» алып келеді. Тәуелсіз құқық саласы - әкімшілік процесс қалыптастыру туралы мәселе туындайды. Осыған байланысты «әкімшілік сот ісін жүргізу» және «әкімшілік сот төрелігі» ұғымдары бір-бірімен бәсекелесе бастады. Кейбір ғалымдар олардың арасында тең белгі қояды, ал басқалары «әкімшілік сот төрелігі» ұғымы ескірді деп санайды және бұл әкімшілік процесстің дамуы үшін маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: әкімшілік құқықтық қатынастар, әкімшілік сот ісін жүргізу, әкімшілік сот заңы, әкімшілік сот ісі, көпшіліктен туындайтын іс жүргізу құқығы, өндірістік құқықтық қатынастар.

Аннотация. Одним из наиболее актуальных вопросов сегодня является развитие административного законодательства в Республике Казахстан. В последние десятилетия именно административно-правовые отношения и правовая база радикально изменились. Одним из них является принятие проекта административно-процессуального кодекса. Однако недостаток развития теории промышленности приводит к теоретическому «хаосу». Возникает вопрос формирования самостоятельной отрасли права - административного процесса. В связи с этим понятия «административное производство» и «административное правосудие» начали конкурировать друг с другом. Некоторые ученые приравнивают их, в то время как другие считают, что понятие «административная справедливость» устарело и важно для развития административного процесса.

Ключевые слова: административные правоотношения, административный процесс, административное судебное право, административный процесс, публично-процессуальное право, производственные правоотношения.

Abstract. One of the most pressing issues today is the development of administrative legislation in the Republic of Kazakhstan. In recent decades, precisely the administrative and legal relations and the legal framework have changed radically. One of them is the adoption of a draft Code of Administrative Procedure. However, the lack of development of industry theory leads to theoretical “chaos”. There is a question of the formation of an independent branch of law - the administrative process. In this regard, the concepts of “administrative proceedings” and “administrative justice” began to compete with each other. Some scholars equate them, while others believe that the concept of “administrative justice” is outdated and is important for the development of the administrative process.

Keywords: administrative legal relations, administrative process, administrative court law, administrative process, public procedural law, industrial legal relations.

Негізгі мақсат - «әкімшілік сот ісін жүргізу» және «әкімшілік сот төрелігі» ұғымдарын талдау, бірнеше еуропалық елдердің мысалын қолдана отырып әкімшілік сот төрелігінің модельдерін зерттеу, сонымен қатар Қазақстан Республикасының әкімшілік процесінің даму проблемаларын зерттеу.

Әкімшілік іс жүргізу кодексінің қабылдануымен құқықтың жаңа саласы - әкімшілік процесс қалыптасады. Осыған сүйене отырып, әкімшілік іс жүргізу әкімшілік процестің бір түрі ретінде «квази-сот төрелігі» деп аталатын ауыстыруға келеді. Әкімшілік процесті әкімшілік құқықтың феномені деп санауға болады.

Әкімшілік процестің құқықтың жаңа саласы ретіндегі маңызы бұрыннан бері талқыланып келеді. Ю.Н. Старилов, Д.Н. Бахрах, В.В. Россинский Р.А. Подопригора сияқты жетекші ғалымдар көптеген ғылыми еңбектерінің арқасында әкімшілік іс жүргізу құқығының доктриналық дамуына елеулі үлес қосты. Әкімшілік іс жүргізу процесінің дамуы ҚР 10 жылдан астам уақыттан бері дау болып келе жатқаны белгілі. Әкімшілік юстиция мәселелері ұзақ уақыт бойы ғалымдар арасында да Қазақстанның заңдық тәжірибесінде назардан тыс қалғаны белгілі. [1].

Әкімшілік юстиция институтының бүгінгі күнгі мәселелерін тек әкімшілік заң ғана емес, азаматтық процестік заңда зертегені белгілі. Өйткені мемлекетпен даулар туындаған кезде біртұтас сот үлгісі таңдалды. Кеңестік саяси және құқықтық мәдениетте мемлекет пен азамат арасында құқықтық дау туындамайды деп есептелді. Мұндай жолмен дамыған Әкімшілік юстиция институтының керегі де болмады және ол заңмен расталды.

Әкімшілік процестің бірегейлігі субъектілер арасындағы қатынастардың қарама-қайшылық емес (азаматтық және арбитраждық процестердегідей) емес, керісінше болуында. Осыған байланысты, бұл жағдайда процесті түсінуді дәстүрлі деңгейге дейін төмендетуге тырысу дұрыс емес. Осы жерде сұрақ туындайды: Әкімшілік іс жүргізу ережелерін қандай органдар қабылдауы қажет? Әкімшілік юстиция органдарының нақты жүйесі болу керектігін түсінеміз.

Әкімшілік мамандандырылған соттарды енгізу керек еді. Заң шығарушы кейінге қалдырылған кезде оларды енгізуден бас тартқан жоқ. Осыған қарамастан, әкімшілік сот төрелігі жүйесі қандай болу керек деген сұрақ ашық тұр. Жоғарыда айтылғандай, субъектілер арасындағы қатынастардың сипаты қарсыласу емес, өте маңызды, сондықтан А. А. Деминнің ұстанымы дұрыс: «... Қазақстан Республикасындағы әкімшілік соттары кіре алмайды Әкімшілік іс жүргізу кодекстерінің қолданыстағы түрлерінен бастап сот жүйесіне енеді бұл жүйеде олар билік қатынастарынан туындайтын құқықтық дауларды шешудің мәні мен ерекшеліктеріне сәйкес келмейді» [2, 735 б.].

Егер біз әкімшілік істерді қараудың шетелдік тәжірибесіне жүгінетін болсақ, бұл әрқашан соттардың құзырында бола бермейді. Бірқатар елдерде квази-сот органдары құрылды, мысалы, әкімшілік трибуналдар, оларды жалпы юрисдикция соттары бақыламайды және сот жүйесінің құрамына кірмейді. Әкімшілік әділет жүйесі сот жүйесінің бөлігі болуы керек пе, жоқ па, бұл тағы бір даулы мәселе. Егер мамандандырылған соттар құрылса, жауап иә болады.

Бүгінгі күні Ресейде әкімшілік әділет жүйесі жоқ. Алайда, мемлекеттік басқару саласындағы заңдылықтың сақталуын бақылау үшін арнайы органдар жүйесін енгізу әкімшілік саланың құқық саласы ретіндегі дамуының маңызды элементі болып табылады.

Ю.Н. Старилов: «Әкімшілік сот төрелігі басқару саласында туындайтын және азаматтардың субъективті қоғамдық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық дауларды қарауды қарастыратын сот ісін жүргізудің тәуелсіз саласына бөлінуі керек. Мұндай жағдайда ғана осы заңды мекемені сот іс жүргізу тұрғысынан әкімшілік процесс деп атауға болады» [3, 28 б.].

Бір қызығы, бұл позицияда әкімшілік сот төрелігі сот ісін жүргізудің тәуелсіз саласы деп аталады. «Әкімшілік юстиция» және «Әкімшілік сот ісін жүргізу» ұғымдарының арақатынасы маңызды әкімшілік процесті құқық саласы ретінде, дәлірек айтқанда оның процессуалдық бөлігі ретінде түсіну. Жағдай мынадай: өзара байланысты екі ұғым бір-біріне тең емес. Әкімшілік әділет жүйесі жоқ және сот процестері жарияланды, сондықтан олардың арасында нақты шекараларды белгілеу қиын.

Ю.Н. Стариловтың ұстанымы қызықты: «Ең маңызды теориялық тұжырымдардың бірі «әкімшілік сот төрелігі» ұғымын қабылдамау және оны «әкімшілік іс жүргізу» ұғымымен алмастыру». Терминологиялық теңгерімсіздік әкімшілік процестің дамуын тежейтін факторлардың бірі болып табылады. Алайда, біздің ойымызша, тұжырымдамалардың өзара алмастырылуы қажет емес. Шынында да, бұл жағдайда біз жалпы әкімшілік әділет жүйесін құру қажет емес деген қорытындыға келеміз.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты - «әкімшілік сот ісін жүргізу» және «әкімшілік сот төрелігі» ұғымдарын талдау, бірқатар Еуропа елдерінің мысалдарын қолдана отырып, әкімшілік сот төрелігінің модельдерін зерттеу, сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы әкімшілік процестің даму проблемаларын зерттеу.

Көптеген көзқарастар мен доктриналық сенімділіктің болмауы әкімшілік процесті тәуелсіз құқық саласына жатқызуға мүмкіндік бермейді. Алайда, егер біз әкімшілік процестің құрылымын қарастыратын болсақ, іс жүргізу құқығының басқа тәуелсіз салаларына тән белгілерді ажыратуға болады: пән, әдіс, салалық принциптер, кодталған заңнама..

Қазақстан Республикасында мамандандырылған әкімшілік соттар құру туралы мәселе де қызу талқылануда. Әкімшілік сот төрелігі көптеген Еуропа елдерінде ол жеке институт ретінде дамиды. Бельгия, Испания, Румыния сияқты көптеген елдерде әкімшілік сот төрелігі конституцияда айтылмаған, бірақ бар. Әкімшілік сот төрелігін дамыту мәселелерін анықтамас бұрын Қазақстан Республикасында әкімшілік сот төрелігінің модельдерін қарастырыңыз. Д. Караманукян өзінің «АҚШ-тағы әкімшілік сот төрелігі» монографиясында әкімшілік сот төрелігінің бірнеше модельдерін анықтайды.

Қазіргі мемлекеттерде әкімшілік сот төрелігін ұйымдастырудың әртүрлі модельдері бар. Үш модель жиі ерекшеленеді: француз; Неміс, англо-саксондық. Осы модельдер, негізінен, қоғамдық-құқықтық дауларды қарастыратын органдардың институционалды құрылымы жағынан ерекшеленеді.

А. Француз моделі.

Мемлекеттік басқарудың актілері мен әрекеттерін тексеруді мемлекеттік басқарудың өзіне кіретін арнайы органдар (трибуналар, соттар, комиссиялар) жүзеге асырады. Органдар үкіметтің төменгі деңгейлерінде де, аймақтық және одан да жоғары деңгейлерде құрылады. Сонымен бірге жалпы және арнайы әкімшілік юрисдикцияның органдары болуы мүмкін (бюджет, салық, білім беру және т.б.).

В. Неміс моделі.

Әкімшілік сот ісін жүргізетін органдар (әкімшілік соттар) мемлекеттік басқарудан (атқарушы биліктен) оқшауланған. Бірақ, сот жүйесінің бөлігі бола отырып, олар жалпы билікпен қатар орналасқан осы

билік аясында бөлек орын алады. Соттар сонымен қатар ұлттық деңгейде жоғарғы сот әкімшілік органының болуымен аумақтық негізде ұйымдастырылған. Жалпы юрисдикцияның әкімшілік соттарымен қатар арнайы юрисдикция соттары (әлеуметтік, қаржылық, тәртіптік) бар.

В. Англо-саксондық модель.

Мемлекеттік әкімшілікке қатысты барлық даулар жалпы соттарға қаралады. Арнайы сот органдары құрылмайды. Сонымен бірге, осы үлгідегі елдерде үкіметтің атқарушы билігінің жанында құрылған көптеген әкімшілік институттар (соттар, трибуналдар кеңестері, комиссиялар, бюролар) бар. Мәселен, Ұлыбританияда англосаксондық модельдің көрнекті өкілдерінің бірі, ол 30-жылдардан басталады. Әкімшілік әділет институттарын құрудың стихиялық процесі негізінен анықталды. Бұл процесс әкімшілік дауларды оңтайлы және жедел шешуді және жалпы соттарды жеңілдетуді қамтамасыз етудің практикалық қажеттілігімен негізделген. Посткеңестік кеңістіктегі көптеген елдер, соның ішінде Қазақстан да осы модельге жақын, бұл ретте сот жүйесінен тыс әкімшілік соттар дауларды қарастыру үшін құрылмайды [4].

Үш негізгі модель басқалардың болуын жоққа шығармайды. Осылайша, кейбір зерттеушілер аралас модельдер туралы айтады, мысалы, әкімшілік дауларды қарайтын бірінші инстанция - жалпы юрисдикцияның әдеттегі соттары, ал келесі саты - мамандандырылған әкімшілік сот немесе керісінше, бірінші сатыдағы әкімшілік соттар бар, олардың шешімдеріне шағымдануға болады. жалпы юрисдикцияның жоғарғы соты [11].

- Бірінші модель әкімшілік болып табылады. Әкімшілік әділет органдары биліктің атқарушы тармағының бөлігі болып табылады және жалпы юрисдикция соттары бақылауында болмайды;
- Екінші модель - жалпы сот жүйесі. Арнайы әкімшілік әділет органдары жоқ. Атқарушы билік органдарының әрекеттеріне шағымдарды жалпы юрисдикция соттары қарайды;
- Үшінші модель - квазимодтық. Әкімшілік сот төрелігін жалпы юрисдикция соттары бақылайтын трибуналар ұсынады;
- Төртінші модель - әкімшілік-соттық. Әкімшілік сот төрелігі сот жүйесінің құрамына кіретін мамандандырылған әкімшілік соттар жүйесімен ұсынылған [5].

Жоғарыда айтылғандардан көрініп отырғандай, әкімшілік сот төрелігін тек мамандандырылған соттар ғана емес, сонымен қатар трибуналдар немесе алқалар сияқты квази-сот органдары да ұсына алады.

Мамандандырылған кемелер жүйесі әлі құрылған жоқ. Ғалымдардың пікірлері екіге бөлінді. «Қолдау» дәлелдеріне «азаматтардың және басқа жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында мемлекеттік қызметшілердің іс-әрекеттеріне сот-құқықтық бақылауды кеңейту қажеттілігі»,

сонымен бірге әкімшілік қателіктерді жеңу үшін заңдылықты нығайту, шет елдерде әкімшілік сот төрелігінің таралуы және тиімді жұмыс істеуі » Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзу туралы арыздарды қарау тәртібі, нормативтік және нормативтік емес актілерге дау айтудың тәртібі осы Кодекстермен реттеледі. Әкімшілік сот ісін жүргізу процедуралық тұрғыдан әкімшілік іс жүргізу болып табылады. Сондықтан «Әкімшілік әділеттілік» тақырыбындағы негізгі міндет әкімшілік сот ісін жүргізудің табиғаты мен заңды мазмұнын білу болып табылады. Қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету мен қорғаудың маңызды әкімшілік және құқықтық құралы бола отырып, әкімшілік сот ісін жүргізу нормативтік түрде әлі анықталмаған, бұл теорияда үнемі даулы даулар мен түсініксіздіктер тудырады. Бұл органдардың барлығының, әкімшілік құқық субъектілерінің іс әрекеттерін, шешімдерін реттеуге мемлекеттік-билік өкілеттіліктері бар. Осыған байланысты, іс жүргізуді реттеу жүйесінде жоғарғы орында ең алдымен басқару органдарының әкімшілік-іс жүргізу мәртебесі және олардың формалды-процедуралық-жария-құқықтық қызметі тұруы қажет.

Жалпы әкімшілік құқығының теориялық тұрғыдағы түрлі нысандарын, оның ішінде мемлекеттік органдардың әкімшілік процедураларын және әкімшілік сотта іс жүргізу түрлерін толық қамтитын әкімшілік кодексімен және жекелеген заңдармен де реттеле алады. Оның ойынша, кодификация мәселесі, арнайы әкімшілік соттардың енгізілуіне байланысты, дегенмен бұл жағдай шешуші болып табылмайды. Қазақстан Республикасында басқарудың нормативті емес құқықтық актілері туралы заңының болмауы және олардың басқару процесінде қолданылмауы (нормативті емес құқықтық актілерді қабылдау, тіркеу және атқару тәртібі) отандық құқықтық жүйенің әлі де толыққанды емес екендігін және құқықтық мемлекет принциптеріне сәйкес болмауын сипаттайды. Шешім қабылдау кезінде жеке тәжірибені, құқықтық мәдениетті, салт-дәстүрді ескеру керек және адам, қоғам және мемлекет үшін үлкен маңызы бар осы маңызды институтты дамыту үшін әр түрлі ұсыныстарға байыпты баға беру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Конституция Российской Федерации: принята все-народным голосованием 12 декабря 1993 г. (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 № 6-ФКЗ, от 30.12.2008 №7-ФКЗ, от 05.02.2014 № 2-ФКЗ, от 21.07.2014 №11-ФКЗ) // Собр. законодательства Рос. Федерации. 2014. № 31, С. 4398.

- 2 Demin, A.A. Administrativnyi protsess – samostoyatel'nyi vid protsessual'nogo prava [Administrative process the independent kind of procedural law]. Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossiiskoi Federatsii: razvitie teo-rii i formirovanie administrativno-protsessual'nogo zakonodatel'stva [Administrative judicial proceedings in Russian Federation: development of the theory and the formation of administrative and procedural law. Ed. by Yu. N. Starilov]. Voronezh, 2013, iss. 7, pp. 732–740 (in Russian).
- 3 Starilov, Yu. N. Administrativnaia iustitsiia: problemy teorii [Administrative justice: theory problems]. Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossiiskoi Federatsii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-protsessual'nogo zakonodatel'stva [Administrative judicial proceedings in Russian Federation: development of the theory and the formation of administrative and procedural law. Ed. by Yu. N. Starilov]. Voronezh, 2013, iss. 7, pp. 27–29 (in Russian).
- 4 Административное право зарубежных стран: учебник для студентов юридических ВУЗов / под ред. В.Я. Кикотя, Г.А.Василевича, Н.В. Румянцева. М., ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. С. 46; Административное право зарубежных стран: Учебник / Под ред. А.Н. Козырина и М.А.Шатиной. М.: Спарк, 2003. С. 192. Авторы последнего учебника говорят также о модели административных присутствий в общих судах.
- 5 Караманукян Д.Т. Административная юстиция США. – Омск, 2014. – 124 с.

IRSTI 10.27.65

J. Zwierzchowski¹, E.Rott-Pietrzyk²
^{1,2}University of Silesia, Katowice, Poland

POLISH AND CHINESE APPROACH TO ENVIRONMENTAL LAW

Abstract. Environmental problems have caused countries around the world to develop their own unique approaches to ecological policies and this requires legal development. Environmental law is mostly based in public law, however some of the provisions are implemented within the private law. This article describes general environmental legal systems of Republic of Poland and People's Republic of China and focuses on the main private law instruments of environmental protection in the both states. Poland uses, traditional for European countries, civil liability of environmental protection. On the other hand, People's Republic of China began the process of greening of civil law, what is visible by establishment of new basic principle of civil law focusing on ecology (Green Principle).

Keywords: environmental protection, comparative study, private law, civil liability, Green Principle, greening of civil law.

Аннотация. Экологические проблемы заставили страны всего мира разработать свои собственные уникальные подходы к экологической политике, и это требует разработки правовой системы. Экологическое право главным образом основывается на публичном праве, однако некоторые положения осуществляются в рамках частного права. В данной статье описываются общие экологические правовые системы Республики Польша и Китайской Народной Республики, и особое внимание уделяется основному частноправовому регулированию охраны окружающей среды в обоих государствах. Польша использует традиционную для европейских стран гражданско-правовую ответственность за охрану окружающей среды. В свою очередь, Китайская Народная Республика начала процесс экологизации гражданского права, о чем свидетельствует установление нового базового принципа гражданского права, ориентированного на экологию («Зеленый» принцип).

Ключевые слова: охрана окружающей среды, сравнительное исследование, частное право, гражданско-правовая ответственность, «Зеленый» Принцип, экологизация гражданского права.

Андатпа. Экологиялық мәселелер дүниежүзі елдерін экологиялық саясатқа өзіндік ерекше тәсілдерін жасауға мәжбүр етті және бұл үшін құқықтық жүйені дамыту қажет. Экологиялық құқық негізінен жария заңға негізделген, бірақ кейбір ережелер жеке заң шеңберінде жүзеге асырылады. Бұл мақалада Польша Республикасы мен Қытай Халық Республикасының жалпы экологиялық құқықтық жүйелері сипатталған және екі мемлекетте қоршаған ортаны қорғаудың негізгі жеке құқықтық реттелуіне назар аударылған. Польша Еуропа елдері үшін дәстүрлі қоршаған ортаны қорғауда азаматтық-құқықтық жауапкершілікті қолданады. Қытай Халық Республикасы өз кезегінде азаматтық құқықты экологияландыру процесін бастады, бұған дәлел ретінде экологияға бағытталған («Жасыл» қағидат) азаматтық құқықтың жаңа негізгі қағидатын құру болды.

Түйін сөздер: қоршаған ортаны қорғау, салыстырмалы зерттеулер, жеке құқық, азаматтық-құқықтық жауапкершілік, жасыл қағидат, жасылдандыру азаматтық құқығы.

Introduction

From climate changes to water shortage and over-exploitation of natural resources. Not all of these phenomena occur in every state, but all of the states face the same general problem, although wearing different masks. Environmental problems are current challenge for countries around the world, they are increasingly complex and there are needed new approaches and tools to achieve sustainable solutions to protect the environment. Multiple institutions in the field of environmental protection exist and one of them are national policies which focus on creating efficient legal system. European states answers to deterioration of environment in the field of law are mostly based in public law, but it is seen in more and more countries' legal systems to adapt „ecolaw” within private (civil) law [1].

This article implies that in order to improve environmental protection, states, besides focusing on typical institutions based in public law, will implement and specify rules which should regulate environmental protection to the private law extent. To do so, aim of the study is to present this process by describing basic institutions of environmental protection in Republic of Poland (in the further parts of article named as: Poland) private law, and introducing general environmental legal policies of People's Republic of China (for ease: PRC or China) with their impact on Chinese civil law.

Polish environmental law and private law

Field of environmental law is complex system, containing norms ranging from e.g. constitutional, administrative and criminal to civil acts. Despite penetration of environmental system with various branches of law, it is generally

recognised as public law and most instruments of environmental protection are based in it. Polish legal regulations in the field of environmental protection create separate system which is wide and well established. Not including European Unions (EU) regulations and ratified international treaties, domestic legislations of environmental protection in Polish legislation is wide matter [2].

Basic environmental protection principle is established in Polish Constitution [3]. It provides obligation to take care of the state of the environment and who does not fulfil it, is legally responsible. Polish environmental legal system contains around 50 general legal acts, most important, among others are Water Law [4], Waste Management Law [5] and Environmental Protection Law (EPL) [6]. Due to the fact that this article focuses on private law institutions of environmental protection I will discuss basic provisions which are established in civil legal system. Traditionally, civil law within the field of environmental protection is complementary to the administrative regulations, but in order to create appropriate environmental protection system, there is need to use every legal instrument, ranging from public to private law. However due to the character of civil law it creates very different approach to environmental protection. Protection granted from civil law gives entities the possibility to protect their infringed or threatened goods whenever they have premises and want to make a claim [7]. Because of the interdisciplinary character of environmental protection, Polish EPL uses solutions within different branches of legal system. One of them is expressed in EPL's Article 322 which specifies the rule that provisions of Polish Civil Code (CC) [8] shall apply to liability for damages caused on environment. There are multiple liabilities of environmental protection; criminal, administrative and civil. Civil liability in Polish legal system has three functions: prevention (prevention of environmental violations and deterioration of environment), restitution (restoration to proper state by repairing the damage) and compensation (if restitution to the proper condition is not possible). To introduce specific civil law regulations, first there needs to be stated that norms determining liability for environmental damages can be realised in two ways - first as a protection of rights *in rem* and second as a tort claim [2].

Generally, legal basis for protection of rights *in rem* are CC Article 144 and Article 222 §2. Article 144 states that real estate owner while exercising his right should refrain from actions which could disrupt the use of neighbouring real estate beyond normal scope, arising from the social and economic purpose of the real estate and local relations. Article 222§2 which constitutes that against person who violates property otherwise than by depriving of actual control of the thing, owner is entitled to claim restitution of the lawful status and for violations of the law to be ceased [9].

On the other hand, tort law concerning environmental protection can be realised on the basis of Article 435§1 stating that a subject who on his own

account runs an enterprise or an establishment set in motion by natural forces (steam, gas, electricity, liquid fuels, etc) is liable for any personal or property damage caused by the operation of the enterprise or establishment. Unless however, the damage is due to vis maioris or solely to a fault on the part of the aggrieved party or third party, owner is not responsible [9].

All in all, Polish system of environmental protection, generally compliant to the EU framework, is relatively wide and with majority of its legislation being based on public law serves its basic functions. Nonetheless it does not change the fact that Poland is; one of the bottom five countries for resource productivity in the EU, third highest greenhouse gases producer, the only EU country expected to not reduce PM2.5 concentration by 2030 and top three persistent organic pollutant in the EU[10]. The 2019 European Commission report [11] shows that Poland needs to strengthen environmental governance. It states that „citizens can more effectively protect the environment if they can rely on the three ‘pillars’ of the Aarhus Convention”, which one of them is access to justice in environmental matters. Traditional environmental protection institutions within Polish private law, provide only specific provisions on environmental civil liability. Deepening the implementation process of the ecological policies in private law could potentially strengthen overall environmental governance simply by citizen engagement in environmental protection process.

Chinese environmental law and private law (Green Principle)

Comparing PRC environmental legislation to environmental legislation of other countries, enacting process was begun relatively late - in the 1980's. Besides revision of the PRC's Environmental Protection Law, in 1982 Constitution of the PRC [12] was revised. As in the Polish Constitution, PRC Constitution contains basic environmental protection principles setting value dogmas for the whole legal system. Constitution stipulates two norms referring to environmental protection. Article 9 states that, all mineral resources, waters, forests, mountains, grasslands, unclaimed environment, mudflats and other natural resources are owned by the state, that is, by the whole people, except for the forests, mountains, grasslands, unclaimed land and mudflats that are owned by collectives as prescribed by law. Moreover, the second sentence of Article 9 covers that, the state shall ensure the rational use of natural resources and protect rare animals and plants. It is prohibited for any organisation or individual to seize or damage natural resources by any means. Second norm environmental protection norm within the PRC's Constitution is Article 26 which regulates that, the state shall protect and improve living environments and the ecological environment, and prevent and control pollution and other public hazards. Additionally, second sentence stipulates that, state shall organise and encourage afforestation and protect forests.

Even tough Chinese, legal response for environmental protection problems has been accurate - enacting around 30 national level laws related to environment, more than 600 administrative rules and standards [13] - legal instruments are still mostly based on the enforcement of public legal system. Examples of PRC legislation in the field of environmental protection are; Law on the Prevention and Control of Water Pollution [14], Law on the Prevention and Control of Air Pollution [15], Law on the Prevention and Control of Environmental Pollution by Solid Wastes [16]. The cardinal law for environmental protection in China is Environmental Protection Law [17]. It has established the basic principle for coordinated development between economic construction, social progress and environmental protection, and defined the rights and duties of governments at all levels, all units and individuals as regards environmental protection [18]. Current challenge for PRC is proper implementation of environmental policies for local agencies, because they are said to not be matching the demands for the rapid development of economy and deterioration of environment, which can be seen e.g. the in low material productivity in the PRC (economic output generated - in terms of GDP - per unit of materials consumed) [13][19]. Moreover, whether the environmental policies can be effectively implemented depends on the level of environmental education and awareness of PRC citizens.

In order to grow ecological awareness and to change tendency of covering environmental protection with only public law, Chinese legislators decided to cover environmental problems with institutions based on private law. Currently, there is seen phenomenon in Chinese legal system called „greening of civil law” which is very unique from a comparative perspective. PRC scholar's intention is to introduce new norms in civil law in order to mandate environmental and natural resources protection [20]. However, to start with, it needs to be stated that unlike most of the civil law countries, which derive its legal systems' principles from continental Europe, PRC legal system, at present does not have Civil Code (however its compliance is in advanced state). There are five major legal acts, which build the framework for the basics of Chinese civil law system [21].

In 2017 General Provisions of Civil Law (GPCL) [22] have been adopted as single statute scheduled to be General Part of future Civil Code. It is significant step for Chinese civil law system, since rules of GPCL create overall framework and elemental values for private law system in PRC. Remarkable achievement of GPCL is Article 9 which introduced Green Principle (绿色原则) as one of the basic principles of the PRC civil law. Article 9 states that civil law subjects conducting any civil activities shall contribute to resources conservation and environmental protection. Green Principle implies that for contemporary society, sustainable management of materials requires to be improved by reducing waste and over-exploitation of resources. Moreover, Article 9 norm

states general principle of environmental protection. There are two aspects of described norm, first is to save resources and second to protect ecological environment. Currently, it only has gap-filling role, Green Principle's future is up to the further legislative implementation with specific provisions in parallel with judicial practice [20]. Green evolution of the private legislation is already seen in the draft of PRC Civil Code [23]. As for example, in the Part "Property rights", Chapter "Land use rights for construction", Article 346 establishes that the right to use land for construction must be consistent with the conservation of resources. Additionally, Part "Contracts", Chapter "Performance of contracts" Article 509 states in the performance of the contract, the parties should avoid wasting resources, polluting the environment and ecological damage. Moreover, Civil Code's draft in the Part "Tort liability" established separate Chapter on "Liability for environmental pollution and ecological damage" providing Articles 1229-1235 [23].

Overall Chinese scholars claim that greening of private law should take step-by-step method [24]. Establishing Green Principle is a first measure guiding the compilation process of the specific provisions of the Civil Code, but without its further implementation it might not have major impact on the private law. Right now, it cannot be directly used as a legal norm as the basis for judging cases and is only seen as a private law environmental policy road map.

Conclusion

Poland and PRC both have established wide environmental protection regimes which most of the instruments are based in the field of public law. Countries still struggle with problems such as; air pollution, waste management or resources exploitation, even though ecological legal policies are global priorities and environmental protection legal systems are in advanced level. Ecological problems and progress for sustainable development is still not completely answered with today's legal policies. Countries are in search for new law instruments which aim is to raise quality of environmental protection. We can observe this trend in private law, nonetheless these are still sporadic provisions. European, Polish legal culture perceives civil law mainly as a product of private autonomy, which is far away from the political process and collective purpose, but it can be changed. Maybe today we should begin expansion of ecological values to private law. Ultimately, it is private law that signals to people what is right and wrong in the day to day basis. Interpretation of its principles determines general societal behaviour [25]. PRC provisions such as Green Principle and ways of its implementation in the property rights, contract and tort law can be a reference point for Polish and European more ecological approach to private law. As American lawyer Oliver Wendell Holmes said „the life of the law has not been logic, it has been experience”, establishing ecologically oriented legal principles within the civil law with simultaneous broadening and strengthening current civil liability protection of environment

can begin the formation process for more green civil law in theory and practice for Polish and European legislation.

References

- 1 Mattei, U., Quarta, A. *The Turning Point in Private Law Ecology, Technology and the Commons*. 2018. – 192 p.
- 2 Rakoczy, B., Wierzbowski, B. *Prawo ochrony środowiska. Zagadnienia podstawowe*” (Polish version). – 401 p.
- 3 Constitution of the Republic of Poland Dziennik Ustaw No. 78, item 483 2nd April 1997. URL: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>.
- 4 Ustawa Prawo wodne Dziennik Ustaw 2017 item 1566 20th July 2017 (Polish version). URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001566/U/D20171566Lj.pdf>.
- 5 Ustawa o odpadach Dziennik Ustaw. 2013 item 21, 14th December 2012 (Polish version) URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20130000021/U/D20130021Lj.pdf>.
- 6 Ustawa Prawo ochrony środowiska Dziennik Ustaw. 2001 No. 62, item 627 27th April 200. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20010620627/U/D20010627Lj.pdf>.
- 7 Piekarska, M. Odpowiedzialność cywilnoprawna w ochronie środowiska (Polish version). *Strona*, pp. 82-90.
- 8 Ustawa Kodeks cywilny Dziennik Ustaw. 1964 No. 16, item 93 23rd April 1964 (Polish version) URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640160093>.
- 9 Gruszecki, K. *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Vth Edition. (Polish version). May 1, 2019. URL: <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publicacje/komentarze/prawo-ochrony-srodowiska-komentarz-wyd-v-587291980>.
- 10 The European environment — state and outlook 2020 Knowledge for transition to a sustainable Europe. (EEA Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019). December 4, 2019. URL: <https://www.eea.europa.eu/soer/2020>.
- 11 The Environmental Implementation Review 2019 - Country Report: Poland, European Commission” (Brussels, 4th April 2019). – 36 p.

- 12 Constitution of the People's Republic of China date issued 11th March 2018 (Chinese version) URL: http://www.pkulaw.cn/fulltext_form.aspx?Db=chl&Gid=311950.
- 13 Tongzhu, Zh., Hong Y. The improvement on the implementation level of environmental policies is demanded in China. *Environmental Science and Pollution Research*, 25 (2018): pp. 36035–36038.
- 14 Water Pollution Prevention and Control Law of the People's Republic of China 27th June 2017 (Chinese version). URL: http://www.pkulaw.cn/fulltext_form.aspx?Db=chl&Gid=297378.
- 15 Prevention and Control on Environmental Protection by Solid Wastes Law of the People's Republic of China 1st April 1996 (Chinese version). URL: http://www.pkulaw.cn/fulltext_form.aspx?Db=chl&Gid=13136.
- 16 Environmental Protection Law of the People's Republic of China 1st January 2015 (Chinese version). URL: http://www.pkulaw.cn/fulltext_form.aspx?Db=chl&Gid=223979.
- 17 Jin, W. Evolution of Environmental Thought and Enforcement of Environmental Protection Legislation in China: The Status Quo” in Environmental Policy and Governance in China. – pp. 17-46.
- 18 Material productivity. URL: <https://data.oecd.org/materials/material-productivity.htm>.
- 19 Tiantian, Zh., Yen-Chiang, Ch. The Contribution of China's Civil Law to Sustainable Development: Progress and Prospects. *Sustainability*, 11 (294), (2019): pp.1-19.
- 20 Yuanshi Bu. *Chinese Civil Law*. 2013. – 350 p.
- 21 General Provisions of the Civil Law of the People's Republic of China 1st October 2017 (Chinese version). URL: http://www.pkulaw.cn/fulltext_form.aspx?Db=chl&Gid=291593.
- 22 Entire Civil Code draft: December 2019 (Chinese version) URL: <https://npcobserver.files.wordpress.com/2019/12/civil-code-draft.pdf>.
- 23 Changjun, W., Huimin Y. Research on the Green Principle of the General Principles of Civil Law from the Perspective of the Compilation of the Civil Code of China. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*, 4 (1), (2019): pp. 339-347.
- 24 Ugo Mattei. *The Ecology of Law: Toward a Legal System in Tune with Nature and Community*. Berrett-Koehler Publishers; 1st edition. October 5, 2015. – 240 p.

FTAXP 10.81.35

Б. Нұрқұс¹, А. Жұмағали²

^{1,2}С. Демирел атындағы университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНА ИНТЕРНЕТТІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Жасөспірімдердің қылмыстылық проблемасы әрдайым криминология үшін өзекті. Жасөспірімдердің қолымен жүзеге асып жатқан құқық бұзушылықтардың өз көрінісін табуы олардың әлеуметтік-құқықтық сипатын және себептерін кешенді криминологиялық зерттеуді талап етіп отыр. Сол себепті бұл мақалада кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы, оның себептері, атап айтқанда интернеттің әсері, девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына интернеттің әсері мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: кәмелетке толмағандар, жасөспірімдер, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылығы, интернет, интернет пайдаланушы, интернет-қылмыстылық, киберқылмыстылық, девиантты мінез-құлық.

Аннотация. Проблема подростковой преступности всегда актуальна для криминологии. Проявление правонарушений, совершаемых подростками, требует комплексного криминологического изучения их социально-правового характера и причин. Поэтому в данной статье рассматриваются проблемы преступности несовершеннолетних, ее причины, в частности влияние интернета, влияние интернета на формирование девиантного поведения.

Ключевые слова: несовершеннолетние, преступность среди несовершеннолетних, Интернет, пользователи Интернета, преступность в Интернете, киберпреступность, девиантное поведение.

Abstract. The problem of juvenile delinquency is always relevant to criminology. The manifestation of offenses committed by adolescents requires a comprehensive criminological study of their socio-legal nature and causes. Therefore, this article examines the problems of juvenile delinquency, its causes, in particular the influence of the Internet, the influence of the Internet on the formation of deviant behavior.

Keywords: minors, juvenile delinquency, internet, internet users, internet crime, cybercrime, deviant behavior.

Жаһандану үрдісінің жаңа жалпыәлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуына бағытталған позитивтік жағымен қатар жағымсыз тұстары да бар. Оларға:

- тұрғындар санының бақылаудан тыс өсуі;
- әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамудың тоқырауы;
- білім алу мәселесі (сауатсыздар санының өсуінің жалғасуы);
- қалалардың дамуының бақылаудан тыс өсуі;
- денсаулық сақтау жүйесінің дамуының әлсіреп, аурулардың бақылаудан шығуы;
- азық-түлік мәселесінің шешілмеуі;
- қалпына келе бермейтін табиғи ресурстардың кемуі;
- әскери қауіптілік, дүниежүзілік терроризмнің өсуі, ұлтаралық қатынастардың шиеленісуі [1, с. 24].

Н.С. Жетібаев жаһандану туралы зерттей келе: «әлем ХХІ ғасырда түбегейлі өзгерістерге түсуде. Өзінің маңызы жөнінен аталған ғасыр ұлы географиялық ашулар мен колониялды жүйенің ыдырауы және ұлттық мемлекеттердің құрылу дәуірімен салыстыруға болады. Ол жаһандану дәуірі. Жаһандану – қазіргі кезде экономика, саясаттану, құқық, халықаралық қатынастар және басқа да пәндер бойынша неғұрлым көп талқыланатын проблемалардың бірі болып қалуда», - деп жазады [2, б. 17].

Жаһандану үрдісінің ең жағымсыз тұстарының бірі дүние жүзілік қылмыстылықтың өсуі болып отыр. Сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа қауіпті түрлері пайда болып, олар ұлттық шекаралардан аттап өтіп, трансұлттық сипатқа ие болды.

Жаһандану процесінің мәселелерін зерттей келе, В.В. Лунеев: «Жаһандану бұрыннан келе жатыр, ол әрбір адамның өмірін, әрбір мемлекетті және жалпы әлемді қамтиды. Жаһанданудың жағымсыз тұстарының ішінде криминогенді және басқа да криминологиялық салдары ерекше маңызды», - деп айтқан болатын [3, с. 119].

Ж.Р. Ділбарханованың ойынша, жаһандану мен тәуелсіз экономиканың өсуі әлемнің барлық бөлігіндегі қылмыстылықтың трансформацияға ұшырауына себепші болды [4, с. 132].

Жаһандану – ұлттық көптүрлілік барысындағы өзара байланысты және өзара тәуелді экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік-саяси, мәдени және басқа да қатынастарды қалыптастыру, ұйымдастыру және даму үрдісі [5, б. 77].

Жаһандану дәуірінде ақпараттық - коммуникациялық технологиялардың, әсіресе Интернеттің пайда болуы қоғамдық қатынастардың барлық саласына әсер етуде. Керекті ақпаратыңды оңай тауып, мемлекеттегі және әлемдегі соңғы жаңалықтарды тез жеткізетін

оның пайдалы тұстары да бар. Қазіргі таңда әлеуметтік желілер қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Күн сайын миллиондаған адамдар оның қызметіне жүгінеді: біреулері жаңа достар іздейді, жұмыс іздейді, хат-хабар алмасады, ал кейбіреулері бос уақыттарын «өлтіреді».

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. БҰҰ – ның шешімімен «XXI ғасыр - ақпараттандыру ғасыры» деп аталады. Қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру мен компьютерлендіру барған сайын ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісіне айналды.

Желінің даму жылдамдығы тез қарқынмен дамуда: 2015 жылы бүкіл жер шарында 2,89 миллиард қолданушы болса (жер шарының 42,2% тұрғынын қамтиды), 2018 жылы – шамамен 3,6 миллиард, яғни жер шарының 48,2% құраған[6]. Ал соңғы ақпараттарға сүйенетін болсақ, 2019 жылы интернет-қолданушылардың саны 4,3 миллиард адамға дейін көбейіп, жер шарының 57% тұрғынын қамтиды. 2020 жылдың басында тіпті интернет-қолданушылардың саны 4,5 миллиардқа жетіп, яғни 59% құрайды [7]. Қазақстан Республикасында соңғы ақпараттарға сүйенсек 2017 жылы - 14 млн., 2018 жылы - 13,9 млн. адам интернет пайдаланған.

KazDATA INSIDER - сандардағы Қазақстан нарығындағы ағымдағы жағдай туралы блогының ақпараты бойынша, 2019 жылдың қыркүйек айындағы Қазақстандағы ең көп пайдаланылған әлеуметтік желілердің ішінде, бірінші орынды «Вконтакте» (Интернет тұтынушылардың 25,67%), екінші орынды «Pinterest» (26,23%), үшінші орынды – «Facebook» (17,95%), төртінші орынды - «YouTube» (15,28%), бесінші орынды «Instagram» (6,33%), алтыншы орынды «Twitter» (6%) әлеуметтік желісі иеленген. Ең атақты және көп қолданылатын сайттар Алекс сервисінің сараптамалық деректеріне сәйкес Қазақстандағы топ-10-дыққа: «Google.com», «YouTube.com», «Vk.com», «Mail.ru», «Kundelik.kz», «Google.kz», «Wikipedia.org», «Yandex.kz», «Smk.edu.kz», «Ok.ru» кіреді [8].

Жаһандану дәуіріндегі ақпараттық-коммуникациялық желілердің тез қарқынмен дамуы ата-ана мен балалар арасындағы түсініспеушіліктерге алып келіп отыр. Жапондық ғалымдардың зерттеуі бойынша, гаджеттер, балалар мен ата-аналардың арасындағы байланысты үзіп жіберуі мүмкін.

Біздің қоғамымыз өтпелі кезеңдерді басынан кешіруде. Қоғам дамуының өтпелі кезеңдеріндегі күрделі жағдайға жасөспірімдер душар болды. Өйткені олардың дүниені тану жүйесі қалыптасу кезеңінде болады және қалыптасып үлгермеген құндылықтар жүйесі мінез-құлыққа қажетті бағдар бере алмайды.

Қазақстанның даму қарқыны жыл санап екпінді серпін алып келе жатқаны өз елімізде ғана емес, әлемдік деңгейде де ашық айтылып отыр. Оқушылардың арасында ішімдік пен шылым шегуге әуес, есірткі қолданушылар қатары да өсуде. Қылмыстың ең ауыр түрлеріне баратын жастар көбейіп отыр.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы жалпы қылмыстың дамуының негізгі қайнар көзі болып табылады және болып табыла береді де. Сондықтан кәмелетке толмағандардың қылмысын педагог, психолог, заңгер, әлеуметтанушы, дәрігерлер және т.б. тұрғысынан зерттелуі өте маңызды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметіне сәйкес, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының деңгейі жыл сайын төмендеп келеді. Мысалы, 2011 жылы – 8896, 2012 жылы – 8855, 2013 жылы – 8966, 2014 жылы – 7360, 2015 жылы – 3820, 2016 жылдың 10 айында - 2344 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелген. Бірақ қылмыстық құқық бұзушылықтың саны азайғанымен, аса ауыр қылмыс жасағандардың үлес салмағы өсіп келеді. Мысалы, 2011 жылы – 10,1%; 2012 жылы – 9,2%; 2013 жылы – 10,5%; 2014 жылы – 10,6%; 2015 жылы – 20,2%; 2016 жылы 10 айы – 12,0% құрайды.

Қазіргі уақытта әлемдегі қылмыс деңгейінің төмендеуін түсіндіруге тырысатын бірнеше гипотезалар бар. Профессор Я.И. Гилинскийдің пікірі бойынша, тіркелген қылмыстардың көп бөлігін «көше қылмыстары» құрайды. «Көше қылмыстарының» негізгі субъектілерін жасөспірімдер мен жастар құрайды», ал олар соңғы он жылдықта виртуалды әлем интернетке «көшіп» кетті. Олар онда кездеседі, ғашық болады, достасады, жек көреді, алдайды, өлтіреді, алаяқтық әрекеттер жасайды және т.б.» [9]. Біз ғалымның көзқарасымен толықтай қосыламыз, өйткені жасөспірімдердің құқық бұзушылықтары виртуалды өмірге ауысып, психологиялары толық өзгере бастаған. Г.С. Мауленовтің көзқарасы бойынша, «кәмелетке толмағандар жасалған қылмыстардың төмендеуін Қазақстандағы құқық қорғау органдарда болып жатқан сот-құқықтық реформасының маңызы жоқ процестерімен және қылмыстардың латенттігінен көреміз» -, деп айтқан болатын [10, с. 47].

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылығының деңгейінің төмендеуіне қазіргі кездегі кәмелетке толмағандардың санының аздығы да әсер етеді. Өйткені өткен ғасырдың 90-шы жылдардың соңында дүниеге келгендердің саны қазіргі кездегіден біршама төмен болған.

Адамзат өміріне ақпараттық технологияларды кең көлемде пайдалану оның өміріне жағымды және жағымсыз әсер етуде. Интернет желісіндегі кибердевиантты мінез-құлықтың тез қарқынмен даму мәселесі осы кездегі өзекті бір мәселердің біріне айналып отыр. Интернетті ұзақ

уақыт бойы пайдалану нәтижесінде оның адамға деген кері әсері пайда бола бастайды, яғни қызығушылық ортасы тарылады және өмір шындығынан қашып, виртуалды әлемге ауысады, тәуелділік қалыптасады.

Әлеуметтанушылардың зерттеу қорытындысы бойынша, Қазақстандағы интернет тұтынушылардың негізгі бөлігін жасөспірімдер құрайды. Жасөспірімдер интернетті негізгі білім алу мен жеке коммуникация құралы ретінде қабылдайды. М. Prensky пікірі бойынша, 1980-ші жылдары туылған балаларды «санды аборигендер» ретінде қарастырады, яғни олар сандық технологиялармен қатар дамыды және өз өмірлерін компьютерлік ойындарсыз, электронды поштасыз, интернетсіз, ұялы телефонсыз елестете алмайды.

Алматы және Шымкент қалаларында біз жүргізген әлеуметтік сауалнамаға қатысқан респонденттердің ата-аналарының әлеуметтік желілерді пайдалантыны туралы жауаптары былайша бөлінді: 45% - ата-анасының екеуіде, 30% - ата-анасының біреуі пайдаланса, 25% - мүлдем әлеуметтік желіні пайдаланбайды. Бұдан ата-аналардың 25%-ның әлеуметтік желі туралы ешқандай түсінінің болмайтындығын және оның зияны туралы түсініктерінің жоқ екендігін байқаймыз.

Осы кезге дейін Қазақстанды мұндай мәселе қамтыған жоқ болатын. Бірақ қазіргі кездегі кенеттен ашылған интернет мүмкіндіктері жастардың көп бөлігін қамтып үлгерді. Бір жағынан виртуалды қарым-қатынас жасау, хабар алмасудың жаңа тез қарқынды бағдарламалардың және интернеттегі тұтынушылар арасындағы жасөспірімдер санының өсуі, екінші жағынан оған қарсы қылмыстылықтың алдын алу бойынша кешенді шаралардың болмауы жастардың арасындағы девиантты мінез-құлықтың өсуіне алып келді.

Біз білетін көпке танымал химиялық тәуелділікке (алкоголизм, нашақорлық, токсикомания, темекі шегу) сексуалды, компьютерлік, интернет-тәуелділік, құмар ойындарға (гэмблинг) берілу, тамақ ішудің аддиктивті мінез-құлқы және т.б. қосылды.

А.Е. Войскунскийдің көзқарасы бойынша, аддикцияның химиялық емес түрлері жасөспірімдердің арасында бақылаудан шығып барады. Компьютерлік-тәуелділік, интернет-тәуелділік, гемблинг сияқты түсініктер біздің күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналды [11].

Қазіргі уақытта ғылымға «кибердевианттылық» деген термин енді. Humphrey көзқарасы бойынша, интернетсіз, ұялы телефонсыз, смартфонсыз және басқа да ІТ құрылғыларсыз өмірді елестету қиын. Соның бір әрекеті бұл – киберқылмыстылық және кибердевианттылық [12].

Осы уақытта интернет-тәуелділік немесе интернет-аддикция (Internet addiction) феномені (синдромы, ауруы) кеңінен зерттелуге және талқылануға ұшырады. Интернет-тәуелділікке «интернетті пайдаланудағы

химиялық емес тәуелділік» деген анықтама берілді (Griffits, 1996). Адамдардың «нағыз» өмірден бас тартып, виртуалды өмірде күніне 18 сағатқа дейін өмір сүруі нәтижесінде оларда интернет-тәуелділік көрініс бере бастайды.

Кимберли Янг интернет-тәуелділіктің 4 белгісін атап көрсетеді:

- e-mail-ды тексере беруді ойлап жүру;
- келесі интернетке қосылу уақытын тағатсыздана тосу;

туралы шағымдануы;

- оны қоршаған адамдардың интернетке шамадан тыс артық ақша жұмсайтыны туралы шағымдануы.

Егер басқа дәстүрлі тәуелділіктің түрлерінің қалыптасуы үшін бірнеше жылдар қажет болса, ал интернет-тәуелділік үшін қалыптасу уақыты жылдам жүреді. К.Янгтің мәліметтеріне сүйенетін болсақ, интернет-тәуелділікке ұшырағандардың 25% - интернетпен жұмысты бастағаннан кейін жарты жылдықта, 58% - екінші жарты жылдықта, ал 17% - бір жыл уақыт өткеннен кейін тәуелді болған [13].

Біздің жасөспірімдер мен жастардың өмірінде интернеттің алатын орыны туралы жүргізген зерттеулердің нәтижесіне сәйкес, балалар мен жасөспірімдер өздерінің бос уақыты бола қалса, интернетте отыруға тырысатыны анықталды. Сауалнамаға жауап бергендердің 36% - күніне 3-4 сағат «онлайнда», әлеуметтік желілерде отыратынын; 40% - күніне 1-2 сағат; ал 15% - 5-6 сағат жұмсайтынын; 6% - мүмкіндік болса тәулік бойы отыруға бар екенін жасырмаған.

Жасөспірімдер мен жастардың құқықтық мәдениетін анықтауға арналған сұрақтың нәтижесі бойынша, респонденттердің 60%-ының хакер болғылары келетіні, 40%-ы болғысы келмейтіні белгілі болды. Хакер болғылары келетіндердің көп бөлігі ұлдар, бірақ ескере кететін жайт қыздардың шамамен 50% хакер болғасы келеді екен. Біздің көзқарасымызша, жасөспірімдер мен жастарға хакерліктің компьютерлік қылмыстарға жататынын саналарына сіңіріп, олардың құқықтық мәдениетін жоғарылатуымыз қажет.

Бұл зерттеуден байқайтынымыз, балалар мен жасөспірімдер өздерінің бос уақыттарын бірнеше сағат интернеттегі әлеуметтік желілерде өткізеді. Яғни, балалар мен жасөспірімдер виртуалды қарым-қатынастан шын өмірдегі қарым-қатынасты алмастыра алмайтынын біле тұра, бос уақыттарының барлық бөлігінде әлеуметтік желілерде отырады. Білім және ғылым министрлігінің балалар құқығын қорғау бойынша комитетінің мәліметіне сай, қазақстандық оқушылардың 80% компьютерлік тәуелділікке ұшыраған [14].

Барлығымызға белгілі болғандай 4-5 жастан бастап және одан үлкен жастағылар компьютерлік ойындарды ойнағанды ұнатады. Баланың бірнеше сағаттар бойы экраннан ажырай алмай отыруының салдарынан

виртуалды өмірде «өмір сүру» мәселесі туындап отыр. Сонымен қатар, баланың дұрыс жетілуіне, психикалық және әлеуметтік дамуына қажетті адамдармен сөйлесу дағдысы шектеледі.

Ғалымдардың дәлелдеуі бойынша, компьютерлік ойындарды шектен тыс ойнау баланың дұрыс дамуына әсер ететін стресстің жиналуына алып келеді. Шындығына келсек, жасөспірімдерде агрессиялық реакциялар тез көрініс береді, бірақ олар оның ерте балалық шағында қалыптасады. Сондықтан бастауыш сыныптың оқушылары кино, бейнефильмдердегі, компьютердегі асоциалды «батырларға» еліктеп, солардың теріс қылықтарын қайталауға тырысады. Балалар асоциалды «батырларға» еліктеп қана қоймай, кейбір шын өмірдегі жағдайда оның рөліне еніп кетеді. Зорлық-зомбылық әрекеттерді экраннан көп мөлшерде көрген бала сезімталдығын жоғалтып, қатал болып кетуі мүмкін. Бұл «ойындар» қарсыласыңызды дәл қалай көздеуге болатындығын, барлық қарулардың түрлерімен жауды жер жастандырудың, нақтысы адам өлтірудің барлық түріне үйрете алады.

Еуропа мен АҚШ-та интернет саласы біздің мемлекетпен салыстырғанда ертеректе пайда болды. Ол мемлекеттерде компьютерлік ойындардың таралуын дұрыс қадағаламауының салдарынан қайғылы оқиғалар көбейіп кетті. Мысалы, Винненден мектебінің 17 жасар оқушысы мектепке келіп, 15 оқушы мен мұғалімді атып тастаған [15], 16 жастағы жасөспірім ата-анасының компьютерге отыруға тыйым салғанына байланысты ата-анасын және 12 жасар қарындасын атып өлтірген [16], Москвадағы №263 мектептің оқушысы география пәнінің оқытушысы мен полиция қызметкерін атып тастаған [17], ал Хромтаулық оқушылар компьютерлік ойындардың теріс әсеріне байланысты таксист-әйелді соққыға жыққандарын мойындаған [18] т.б. Оның үстіне бұл мәселе бізді де айналып өтпейді. Себебі жалғыз – біздің отандастарымыздың басым бөлігі Рунетте отырғаны тағы өтірік емес. Ғаламтордан келіп жатқан қауіп қазақ пен орысқа ғана емес, бүкіл ғаламға ортақ болып қалды.

Біздің пікірімізше, медиа зомбылық баланың дамуына психологиялық ауытқушылықтар қалыптастырады және құқықтық немесе рухани санасының деформациясына алып келеді.

Соңғы жылдары біздің елімізде де кәмелетке толмағандардың тарапынан аса қатыгездікпен жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар көбейіп тұр. Мысалы, Шардара қаласында 9 сынып оқушысы 10 сынып оқушысына пышақ салып, жәбірленуші қылмыс орнында көз жұмған [19].

Адамның агрессиялық табиғатын зерттеген Э.Фроммның жұмыстарына қорытынды жасайтын болсақ, тұлғаның қалыптасуына жасөспірімдік кезеңнің алатын орыны ерекше. Дәл осы кезеңде индивид агрессивті әрекет түрлерін ерекше түрде қабылдайды. Жалпы алғанда зорлық-зомбылықтың бір түрін басынан кешірген балалар әлеуметтенуде

қиыншылықтарға тап болады. Ю.М. Антонянның көзқарасы бойынша, оларда қаталдық, агрессия, басқа адамдардың сезімдерін сыйламау, өздерін ұстай алмау қалыптасады [20, с. 40].

Байқасаңыздар жасөспірімдер монитордан басын алмай транспортта жүреді, сабақ қарайды, музыка тыңдайды, сыныптастарымен және жолдастарымен әңгімелеседі, кешке интернеттен ажырамай төсекке жатады. Қазіргі кездің балалары, М. Линдстром мен П. Сейболдтың пікірінше, «компьютер мониторы мен тышқанды қолына ұстап туған бірінші ұрпақтар және олар үшін басқа әлемге енетін терезе рөлін атқарады. Бұл кезеңнің ұрпақтары онлайнда да және автономды режимде де өздерін жақсы сезінеді» [21, с. 12].

Зерттеушілердің пайымдауынша, егер жасөспірімдер әлеуметтік желіде өздерін табуға тырысса, ересек адамдар өздерін әр түрлі қызметте (шығармашылық, қайырымдылық немесе коммерциялық) және қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін іздейді [22, с. 42].

Бүгінгі күні интернет ақпаратты алудың қайнар көзі ретінде теледидар мен баспасөз құралдарының алдына шығып кетті. Мультимедиялық технологиялар мен интернеттің танымалдығының өсуіне төмендегідей себептер әсер етті:

- барлық ақпараттардың қол жетімділігі;
- жаңалығы;
- релаксациялық мүмкіндіктің көптігі;
- виртуалдық шындықтың шын өмірдің жағдайына жақындығы.

Әлеуметтік желілерге тіркелу кезінде пайдаланушылар өздері туралы өте ашық түрдегі және жабық түрдегі ақпараттарды енгізеді. Әлеуметтік желіде өздері туралы ашық ақпараттарды енгізудің теріс жақтарының болатынын айта кеткен жөн. Өйткені өздері тұратын үйдің немесе пәтердің фотосуреттерін (егер профильде тұрғылықты жері көрсетілсе) қылмыскерлер ұрлық немесе тонау мақсатында пайдалануы мүмкін.

2009 жылы Масарикова университетінің (Чехия) ғалымдары Лукас Блинка және Давид Самхел жасөспірімдердің шын өмірі мен виртуалды өмірінің байланысын зерттеген. Ол үшін ғалымдар 13 пен 17 жас аралығындағы жасөспірімдерден сауалнама алған. Тәжірибе нәтижесінде жасөспірімдердің әлеуметтік желілерде өздері туралы шынайы ақпараттарын ұсынатынын анықтаған: 50 % - өздерінің жеке фотосуреттерін, 54 % - өздері туралы жеке мәліметтерді жасын, есімін, тұрғылықты жерін; ал 69 %- өзінің электронды поштасын, телефон нөмірін көрсеткен [23].

Жүргізіліген зерттеулердің қорытындысы бойынша жасөспірімдердің әлеуметтік желілердегі өзара қарым-қатынас құралы ретінде «әңгімелесу» болып табылады. Оқушылардың көзқарастары

бойынша, жолдастарымен әңгімелесу (32,6 %), жаңа таныстық (28,6 %), форумдарда қызығушылықтары бойынша әңгімелесу негізгі рөл атқарады. Сонымен қатар, сауалнамаға жауап бергендердің 60 % басқа адамдармен тез байланыс орнату, 45,7 % ойын ойнайды, музыка тыңдайды, кино көретінін айтқан.

Р.С. Немовтың пікірінше, «әңгімелесу ең алдымен тұлғаның қалыптасуына әсер етеді, соған сәйкес ол тәрбиемен, адамның адаммен қарым-қатынасымен байланысты. Психологиялық дұрыс тәрбие дегеніміз тұлға ретінде қалыптасуға бағытталған, ғылыми негізделген адамдардың әңгімелесуі» [24, с. 396].

Шын өмірде адамдар арасындағы коммуникация вербалды және бейвербалды құралдар арқылы жүзеге асады. Әңгімелесудің вербалды құралдарына адамның сөйлеуі (ауызша және жазбаша) жатады. Адамның қозғалысы, мимикасы, қимылдары, интонациясы, тұрған тұрысы, тіпті кездесу үшін киіп келген киімі – барлығы бейвербалды сигналдарға жатады. Сөйтіп олар бейвербалды құралдар арқылы бір-біріне қарым-қатынасын, бір-біріне деген сезімдерін білдіре алады.

Ал енді виртуалды әңгімелесуге тоқтала кетейік. Әлеуметтік желілердегі виртуалды әңгімелесу кезінде (скайп немесе бейнеқоңырау көмегімен сөйлесуді есептегенде), біз әңгімелесушінің түрін көрмейміз, оның сөйлесудегі интонациясын, үнін ести алмаймыз. Мұндай жағдайда тек жазба текстке ғана сүйене аламыз. Желідегі виртуалды әңгімелесу кезінде хат-хабар арқылы сөйлесіп, бір-бірімізді тек фотодан ғана көремізде, коммуникацияның бейвербалды түрі мүлдем болмайды.

Әңгімелесу мәдениетін қалыптастыруда отбасылық тәрбиенің алатын орыны зор. Отбасында баланың кішкентай кезінен бастап мәдениетінің негізі қаланады, қоғамдағы өмірдің ережелері мен адамгершілік нормаларын үйрену басталады, қауіпсіздік ережелерімен танысу жүреді.

Кейде әлеуметтік желілерде көп отыратын оқушыларға виртуалды әңгімелесу шын өміріндегі тұлғалық қарым-қатынастарына әсер етеді. Мысалы, әлеуметтік желілердегі көп қайталана беретін сөйлемдер (фразалар) кейбір жасөспірімдердің өмірлік ұстанымдарына айналған.

Бір қарағанда барлығымызға виртуалды әңгімелесудің ешқандай қауіптілігі жоқ сияқты. Онда кіммен сөйлесуді таңдауға болады, жағымсыз тақырыптардан кетіп қалуға болады, ал қауіп төнген жағдайда оны тізімнен өшіріп тастауға болады. Балалар виртуалды әңгімелесуді ойын ретінде қабылдайды. Сөйтіп көптеген жағдайларда жаңа таныстарды ойланбастан өзінің достарына қосып алады. Көп жағдайда ең алдымен достары мен сыныптастарын қосады, одан кейін достарының достары, одан әрі таныс емес адамдарда қосыла бастайды.

«Шекарасыз» әңгімелесудің соңы жасөспірімдерді желідегі алаяқтар мен қылмыскерлердің құрған қақпандарына түсіреді.

Балалар мен жасөспірімдердің психикасына теріс әсер ететін интернеттегі қылмыскерлерінің мынадай әдістері болуы мүмкін:

- өзінің алдағы мақсаттарын жүзеге асыру үшін (сексуалдық қанағаттану, басқа да зорлық жасау) баланың сеніміне кіру;
- балаларға сексуалдық зорлық көрсету суреттері бар, балалар порнографиясы немесе материалдарын қолдану, тарату, яғни баланың денсаулығына дене немесе психологиялық зиянды әсер ету.

Егер ересек адам өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, мұндай жағымсыз құбылысқа төтеп бере алатын болса, балалар үшін осындай қиын жағдайдан жол тауып шығу қиынға соғады. Интернет-қылмыстылық пен интернет-алаяқтық балалар мен жасөспірімдерді қылмыстық әлеммен байланыстыруы мүмкін. Сондықтан да өте қатты ашықтық пен сенімділік рухани және материалдық жоғалтуларға әкеліп қана қоймай, баланың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін.

Виртуалды әңгімелесу кезінде қылмыскермен немесе алаяқпен байланысқа түсу мүмкіндігі жоғарылайды. Өйткені балалар шын мәнінде кіммен сөйлесіп отырғанын білмейді. Көптеген жағдайларда қылмыскерлер жалған аккунт-фейктер (ағылш. fake – ұқсатып жасау, жалған) құрады. Тіпті кейбір алаяқтар интернет қолданушының жеке мәліметтеріне қол жеткізу үшін веб-парақшалар немесе бірнеше аккаунттар ашады да, оны троллинг немесе киберқудалау үшін пайдаланады.

Қазіргі кезде кейбір жасөспірімдер виртуалды кеңістікте кездесетін зорлық-зомбылықтар туралы біле бермейді. Зорлық-зомбылық дегеніміз адамның ырқына қарсы қасақана дене немесе психикалық әрекеттер жасау. Кәмелеттік жасқа толмаған балалар мен жасөспірімдерге қарсы дене, психологиялық, сексуалдық зорлық-зомбылық жасалуы мүмкін.

Ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты ғылымда медиа зорлық-зомбылық туралы пікірталастар жалғасуда. Медиа зорлық-зомбылық – медиаресурстарды (теледидар, видео, интернет және т.б.) пайдаланумен байланысты зорлық-зомбылық. Медиа зорлық-зомбылық туралы теледидар мен компьютер экрандарынан адамның ерік-жігеріне қарсы әрекеттерді көрсеткен кезде айтуға болады. Мұндай құбылыспен балалар онлайн-ойындарды ойнағанда, әлеуметтік желілерден видео немесе кино көрген кезде кездесіп жатады.

Көптеген зерттеушілер оқушылардың медиа зорлық-зомбылықпен мынадай жағдайларда көп кездесуі мүмкін деп есептейді:

- егер оқушылар зорлық-зомбылық және қатыгездік көріністері бар (зорлық-зомбылық пен қатыгездік көріністері бар ойындар, кинолар, сайттар көргенде) ақпараттық медиаресурстарды қолданатын болса;

- егер бала троллинг немесе кибербуллингтің құрбанына айналатын болса;
- егер бала интернет-қылмыскер немесе алаяқтың тәуелділігіне түсетін болса.

Қорытындылайтын болсақ, балаларда зорлық-зомбылықтың құрбандарына деген суық қандылық және енжарлық дамиды да, өмірде кездесетін қиындықтарды зорлық-зомбылық арқылы шешуге болатынына сенімділігі қалыптасады.

Онлайн-ойындарды ойнаған кезде балалар тек агрессия және қатыгездікпен ғана кездесіп қана қоймайды, сонымен қатар онлайн-ойыншылардың ішінде қылмыскерлер, экстремистік немесе секталық ұйымдардың мүшелері кездеседі. Олар баламен ойын тақырыбында сөйлесе отырып, өздерінің қызметіне қарай тартуы мүмкін. Интернет желі ұлттық ұйымдардың немесе тоталитарлық секталардың құрығына түсірудің құралы болып келеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, экстремистік үгіт-насихатқа құндылықтары енді қалыптаса бастаған балалар, жасөспірімдер және жастар тез еріп, еліктеп кетеді.

Балалар медиа зорлық-зомбылыққа тек ойындар ойнаған кезде ғана ұшырамайды. Ол саналы түрдегі киберқудалаудың да нәтижесінде құрбан болуы мүмкін.

Сондықтан кәмелетке толмағандардың психологиялық жас ерекшеліктерін ескеру арқылы компьютерлік ойындардың өндірісі мен қолдану саласын ретке келтіру қажет.

Тұлғаның әлеуметтенуі өмір бойы жүретін белсенді процесс емес, ол тек индивидтің тұлға ретінде қалыптасуы үшін қажет болатын белгілі бір уақытқа созылады.

Шындығына келгенде жас және психологиялық ерекшеліктері қылмыс жасауға икемді жасөспірім тұлғасын қалыптастыру процесінде негізгі фактор болып табылмайды. Оған жасөспірімдер мен жастардың көп бөлігінің қылмыстық құқық бұзушылық жасамауы дәлел бола алады. Жас және психологиялық ерекшеліктері – тек кәмелетке толмағанның әлеуметтік портретінің бір бөлігі ғана. Ал жасөспірімнің тұлға ретінде қалыптасуына жасөспірімнің әлеуметтену процесі негізгі рөл алады. И.С. Кон әлеуметтенуді индивидтің «белгілі бір әлеуметтік рөлдер мен мәдениеттерді» [25, с. 101] әлеуметтік тәжірибелерді жинақтауы деп анықтайды.

Қорытындылай келе, біз интернеттің әсер етуі арқылы жасөспірімдер тұлғасының әлеуметтенуіндегі кейбір мәселелерге көңіл аударамыз қажет. Осы мәселені зерттеген мамандардың пікірлері бойынша, кәмелетке толмағандардың жасаған құқық бұзушылықтарына экрандағы зорлық-зомбылықтың әсері себеп болған. Экрандағы агрессия тым көп мөлшерде көрсетілуде. Соның нәтижесінде жасөспірімде шындық пен виртуалды әлемнің шекарасы жойылады. Агрессиялық көріністерді

бақылау агрессивті мінез-құлықты қалыптастырып қана қоймайды, сонымен бірге балада біреудің қайғы-қасіреті алаңдатпайтын бола бастайды. Заңнама арқылы зорлық-зомбылыққа, қаталдыққа, порнографияға шектеу қоятын қажетті құқықтық нормаларды енгізу қажет. Әйтпесе жасөспірімдердің психологиясы өзгеріп, қаталдық пен зорлық-зомбылыққа қалыптасып алулары мүмкін.

Біздің көзқарасымыз бойынша, кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлығына микроорта деңгейінде әсер ететін детерминанттарға интернет ортаныда жатқызуға болады. Себебі тұлғаның әлеуметтенуіне отбасы және мектеппен қатар интернет орта да негізгі факторға айналды. Болашақта оның рөлі тез қарқынмен дамиды. Сондықтан да өсіп келе жатқан ұрпақты дайындайтын педагогикалық кадрларды дайындау құрылымында ақпараттық-психологиялық, ақпараттық-криминологиялық және рухани-имандылық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен байланысты мәселелерді қарастыру керек. Біз өмірімізге енген ақпараттық-технологиялардан енді бас тарта алмаймыз, енді кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде осы технологиялардың тиімді тұстарын қолданған дұрыс.

Біздің көзқарасымыз бойынша, оқу процесіне «Медиапедагогика» деген жаңа пәнді енгізу қажет. Жаңа пәннің мақсаты – оқушыларға ақпараттық кеңістікте қауіпсіздік технологияларын оқыту, ақпараттық қауіптерге қарсы әдістерді оқыту [26, б. 423].

Сонымен қатар, интернетті үлкен «теңіз» деп есептейтін болсақ, онда балаларды теңізде жүзе білуге үйретіп, ата-аналар мен мемлекеттік органдар «құтқару шеңберінің» рөлін атқаруы керек.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындалай келе, кәмелетке толмағандардың интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтарының алдын алу бойынша келесідей шаралар ұйымдастыру:

- медиа зорлық-зомбылық әлеуметтік желілерде кездесетін қудалаумен байланысты болып қана қоймай, қауіпті контентті (зорлық және қаталдық мазмұндағы ойындар, бейне роликтер, суицидті насихаттау, есірткі заттарды қолдану) пайдалану кезінде де кездеседі. Сондықтан ересектер (педагогтар мен ата-аналар) балалар мен жасөспірімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша жүйелі түрде алдын алу шараларын ұйымдастырулары қажет;

- осы заманның ата-аналары балаларына қауіпсіздіктің негізгі ережелерін түсіндіріп қана қоймай, виртуалды әлеммен қарым-қатынас орнатуда негізгі кеңесші немесе көмекші болуға ұмтылуы қажет. Ол үшін әрқашан заңнамалық актілер туралы, интернеттегі балалар қауіпсіздігіне арналған жобалар туралы, медиа зорлық-зомбылық пен қатыгездіктен қорғану құралдары туралы білімдерін жетілдіріп отырған жөн;

- балаларды интернетте қорғау бойынша заңнамалық актілердің болғандығы дұрыс. Қазақстанда қауіпсіз интернеттік ортаны қалыптастырмай тиімділігі жоғары ақпаратты қоғам құру мүмкін болмайды. Ол ең алдымен желілік контингенттің көп бөлігін қамтитын балалар мен жасөспірімдердің қауіпсіздігіне бағытталуы қажет. Бұл мәселені шешу үшін өсіп келе жатқан ұрпақтардың желідегі кездесетін қауіптеріне терең талдау жасау арқылы ғана жетуге болады;
- балалар мен жасөспірімдерге интернетті қалай дұрыс меңгеру керектігін және ондағы қиындықтарды жеңе білуге үйрету барысында үлкендерге төменгі үш міндетті тиімді қолданған кезде ғана пайдалы болады: біріншіден, егер өзіміздің балаларымыздан қазіргі кездегі технологияларды үйренетін болсақ; екіншіден, оларды балалармен бірге зерттеу; үшіншіден, тек бетпе-бет сөйлесу арқылы қалыптасатын рухани құндылықтарды тәрбиелеу.
- әлемдегі интернеттегі балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз мақсатындағы тәжірибелерге сүйенетін болсақ, ешқандай заң және ешқандай фильтрация желідегі қажет емес контентті «тазалай» алмайды. Сонымен қатар дамыған қолданыстағы заңнаманың өзі тиімді құқықтық қолдануды қажет етеді. Сондықтан қазіргі кездегі мемлекеттің, білім беру институттарының және интернет-индустрияның негізгі міндеті ата-аналарға, мұғалімдерге және балаларға интернет-қауіпсіздіктің дағдыларын игеруге көмектесу, қажетті зерттеулермен, технологиялармен және оқу бағдарламаларымен қамтамасыз ету [27].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей жасөспірімдер құқық туралы сауатының жоқтығынан қылмыстық құқық бұзушылықтарға орын беріп отыр. Сол себепті азаматтардың құқықтық сауатын ашуды мектеп бағдарламасынан бастау керек. Бағдарламаны кездейсоқ адамдар мен кез келген нәрсені науқаншылыққа айналдыра беретін мамандар емес, құқықтық мемлекетті шынымен құрғысы келетін адамдар түзу керек. Және жалғыз 9 сынып емес, бірнеше сынып қатарынан жүру керек, әрі бәріне арналған бағдарлама бір қолдан шығып, бір жүйеге бағыну керек. Сонда ғана баланың жас ерекшеліктеріне қарай алдымен мынаны, содан соң мынаны айтамыз деген жөн-жоба анықталады. Сол кезде құқықтанудан мектептегі сағат көбейіп, арнайы «құқықтану методикасын» оқып шыққан адамға ставка шығады. Әйтпесе, қазір бір сыныпқа бола бір маман ұстай алмайды мектептер. Бұдан мектеп оқушысы да, мұғалім де, қоғам мен мемлекет те ұтады [28]. Сонымен қатар бұндай пәннен беретін мұғалімнің де құқықтық сауаты бар, Құқықтану мамандығы бойынша педагогикалық бағыттағы білімі бар маман болуы тиіс деп ойлаймын. Өйткені мектепте «Адам. Қоғам. Құқық» деген сабақтан тарих пәнінің мұғалімі беретіні бәрімізге белгілі. Тиісінше мұндай мұғалімнің құқық туралы жеткілікті түрде білімі жоқ. Сол үшін мен мектептерде

құқықтанудан беретін мұғалімдерге және мамандарды іріктеуге қойылатын талаптарды өзгертуді ұсынар едім.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Покровский Н.Е. Глобализация и регионализация: проблемы теории и практики // Вестник МГУ. Социология и политология. – 1999. – Сер. 18, №2. – С. 17-36.
- 2 Жетібаев Н.С. Қылмыстық саясат және медицина қызметкерлерінің жауаптылығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 155 б.
- 3 Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. – М., 2005. – 912 с.
- 4 Дильбарханова Ж.Р. Глобализационные процессы как детерминанты транснациональной организованной преступности // Казахстанский журнал международного права. – 2006. – №4 (24). – С. 131-135.
- 5 Ергали А.М. Жаһандану жағдайындағы қазіргі заманғы қылмыстық саясат және құқық шығармашылық мәселелері: филос.докторы (PhD) ...дис. – Алматы, 2013. – 144 б.
- 6 2018 году интернетом будут пользоваться почти 50% населения планеты. – Режим доступа: <http://geektimes.ru/post/241780/> (дата обращения: 15.05.2019 г).
- 7 Вся статистика интернета на 2020 год - цифры и тренды в мире. Электронный ресурс: <https://www.web-canape.ru/business/internet-2020-globalnaya-statistika-i-trendy/> (дата обращения 12.04.2020 г.).
- 8 Анализ рынка: пользователи интернета, популярные соцсети в Казахстане. Электронный ресурс: <https://blog.kazdata.kz/marketing/analiz-rynka-polzovateli-interneta-populyarnye-socseti-v-kazaxstane.html> (дата обращения 12.04.2020 г).
- 9 Гишинский Я.И. Девиантность молодежи в глобальном мире // <http://crimpravo.ru/blog/3216.html#cut> (дата обращения 15.05.2019 г).
- 10 Мауленов Г.С. Основные характеристики преступности в Республике Казахстан. – Алматы, 1999. – 183 с.
- 11 Войскунский А.Е. Актуальные проблемы зависимости от Интернета // Психологический журнал. – 2004. – №1. – С. 35-41.
- 12 Humphrey J. Deviant Behavior.-NJ.: Prentice Hall, 2006. – P. 272-295.
- 13 Янг К. Диагноз - Интернет-зависимость // Мир Интернет. – 2000. – №2. – С. 24-29.
- 14 80% казахстанских школьников страдают компьютерной зависимостью. – Режим доступа: <http://yk-news.kz/novost/80-kazakhstanskikh-shkolnikov-stradayut-kompyuternoi-zavisimostyu> (дата обращения 15.05.2019г).

- 15 Причиной массового расстрела в школе Виннендена стали компьютерные игры. – Режим доступа: <http://www.1tv.ru/news/social/5044> (дата обращения 15.05.2019г).
- 16 Подросток в США расстрелял свою семью и был убит полицией. – Режим доступа: <http://news.nur.kz/355394.html> (дата обращения 15.05.2019г).
- 17 Школьный контрольный. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inregions/moscow/90/incident/16790032/> (дата обращения 16.05.2019г).
- 18 Школники из Хромтау объяснили зверское избиение таксистки влиянием фильмов. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/incident/19703296/?frommail=1> (дата обращения 16.05.2019г).
- 19 Убийство в стенах школы. – Режим доступа: <http://uko.sud.kz/rus/news/ubiystvo-v-stenah-shkoly> (дата обращения 16.05.2019г).
- 20 Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника. Неблагоприятное влияния на личность в микросреде: учебное пособие.-М.: РИО Акад. МВД СССР, 1975. – 160 с.
- 21 Линдстром М., Сейболд П. Детский брендинг – М.: Нева, 2004. – 320 с.
- 22 Шляпников В. Возраст случайных связей. Особенности общения подростков в социальных сетях интернета // Дети в информационном обществе. – 2010. – №6. – С. 38-43.
- 23 Лгут ли подростки в своих блогах? – Режим доступа: <http://nedopusti.ru/articles/read/92> (дата обращения 16.05.2019г).
- 24 Немов Р.С. Психология. – М.: Владос, 2001. – 640 с.
- 25 Кон И.С. Социология личности. – М., 1967. – 383 с.
- 26 Күмісбеков С.К. Жаһандану дәуіріндегі девиантты мінез-құлықтың алдын алудың негізгі бағыттары // «ҚазҰУ хабаршысы» Заң сериясы. – 2015. – №2 (74). – Б.416-425.
- 27 Күмісбеков С.К. Қазіргі замандағы кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептері // «Аубакировские чтения»: мат. межд. науч. практ. конф., посв. 80-летию со дня рожд. д.ю.н., профессора А.А.Аубакирова. – Алматы, 2016. – С. 91-95.
- 28 Алмас Жұмағали, заңгер: «Құқықтық сауатты мектеп бағдарламасынан арттыру керек» электронды ресурс: <https://sn.kz/sn-aleumet/59672-bala-ku-kygyn-korgaudyn-bir-zhemisi-olardyn-kedergisiz-bilim-aluyna-zhol-ashu> (дата обращения 12.04.2020 ж).

МРНТИ 10.87.91

Ш. Рахманов¹

¹Центр повышения квалификации юристов при Министерстве юстиции,
Узбекистан

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ОРИЕНТИРОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ТАРГЕТИРОВАНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ПРАВА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. В настоящей статье исследованы актуальные вопросы трансформации внешней политики и внешнеполитических ориентиров Республики Узбекистан в современный период. В статье сделан особый акцент на таргетировании дипломатического права международных организаций в силу активизации участия республики в деятельности различных международных организаций. Анализ, проведенный в работе выявил трансформационные процессы во внешней политике Узбекистана, начиная с Президентства Ш.М. Мирзиёева. Трансформация внешней политики и внешнеполитических ориентиров имеет положительную динамика как для сферы внешней политики в целом, так и для науки дипломатического и консульского права, в частности, дипломатического права международных организаций. В статье дан обстоятельный анализ трансформационных процессов внешнеполитической деятельности Узбекистана и таргетирование международной институциональной сферы в рамках общих международных отношений. В работе обоснованы теоретические начала, правовое содержание и межотраслевой характер дипломатического права международных организаций. Проведенный анализ позволил сделать вывод о том, что процесс трансформации приводит к таргетированию в первую очередь международной институциональной системы, а применительно к нашей тематики, дипломатического права международных организаций.

Ключевые слова: внешняя политика, внешнеполитические ориентиры, Республика Узбекистан, международные организации, таргетирование, таргетинг, международное право, дипломатическое право, дипломатическое право международных организаций.

Abstract. This article examines topical issues of transformation of foreign policy and foreign policy guidelines of the Republic of Uzbekistan in the modern period. The article makes a special emphasis on targeting the diplomatic law of international organizations due to the intensified participation of the

republic in the activities of various international organizations. The analysis carried out in the work revealed the transformation processes in the foreign policy of Uzbekistan, starting with the Presidency of Sh.M. Mirziyoyev. The transformation of foreign policy and foreign policy guidelines has a positive dynamic both for the sphere of foreign policy in general and for the science of diplomatic and consular law, in particular, the diplomatic law of international organizations. The article provides a detailed analysis of the transformational processes of Uzbekistan's foreign policy activity and targeting the international institutional sphere within the framework of general international relations. The paper substantiates the theoretical principles, legal content and interdisciplinary nature of the diplomatic law of international organizations. The analysis made it possible to conclude that the transformation process leads to targeting, first of all, the international institutional system, and in relation to our subject, the diplomatic law of international organizations.

Keywords: foreign policy, foreign policy guidelines, Republic of Uzbekistan, international organizations, targeting, international law, diplomatic law, diplomatic law of international organizations.

Андатпа. Мақалада қазіргі кездегі Өзбекстан Республикасының сыртқы саясаты мен сыртқы саясатының өзгеруінің өзекті мәселелері қарастырылады. Мақалада республиканың әртүрлі халықаралық ұйымдардың қызметіне белсене қатысуына байланысты халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құқығына бағытталған мәселелерге ерекше назар аударылған. Жұмыста жүргізілген талдау Ш.М.Мирзиёевтің президенттіктен бастап Өзбекстанның сыртқы саясатындағы трансформациялық процестерді анықтады. Сыртқы саясат пен сыртқы саяси бағыттардың өзгеруі жалпы сыртқы саясат саласы үшін де, дипломатиялық және консулдық құқық ғылымы үшін де, атап айтқанда халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құқығы үшін де оң серпінге ие. Мақалада Өзбекстанның сыртқы саяси қызметінің трансформациялық процестеріне және жалпы халықаралық қатынастар шеңберіндегі халықаралық институционалды салаға бағытталған егжей-тегжейлі талдау берілген. Жұмыста халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құқығының теориялық қағидалары, құқықтық мазмұны және пәнаралық сипаты негізделеді. Талдау трансформация процесі, ең алдымен, халықаралық институционалдық жүйеге, сонымен қатар біздің субъектімізге қатысты, халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құқығына бағытталған деп тұжырым жасауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, сыртқы саяси бағдар, Өзбекстан Республикасы, халықаралық ұйымдар, халықаралық құқық, мақсатты

бағыт, дипломатиялық құқық, халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құқығы.

Известно, что за годы независимости Узбекистану удалось не только проявить себя как самостоятельный субъект международного права, но и выстроить стройную систему внешнеполитических органов, развить национальную дипломатию во всех его проявлениях на основе международных норм и стандартов, передового зарубежного опыта с учетом национального менталитета, исторических традиций и национально-государственных интересов. С первого дня независимости пришлось решать важнейшие внешнеполитические вопросы, находить оптимальные пути в сфере межгосударственных политических и экономических отношений.

Богатое историческое наследие Узбекистана, его духовно-нравственные традиции и ценности, неоценимый вклад в мировую культуру стали основными и важными факторами становления республики в качестве равноправного субъекта современных международных отношений, активной внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности.

Последние несколько лет – беспрецедентные в истории независимого Узбекистана с точки зрения достижения масштабных прорывных результатов.

Как отмечает профессор И.Р. Мавланов: «Внешняя политика Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева стала катализатором новых позитивных идей и сдвигов как в регионе Центральной Азии. Международное сообщество видит новый облик Узбекистана – обновленную и динамично развивающуюся страну с открытой внешней политикой. Узбекистан достиг масштабных прорывных результатов на международной арене благодаря реализованным важным внешнеполитическим инициативам Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева» [1, С.19].

Серьезный импульс получило выстраивание стабильных, предсказуемых и взаимовыгодных отношений Узбекистана со всеми мировыми и региональными державами. За короткий срок по итогам визитов и переговоров Президента Ш.М. Мирзиёева с зарубежными лидерами на качественно новый уровень поднялись отношения стратегического партнерства с Россией и Беларусью, США, КНР, Францией и другими государствами ЕС, Турцией, Египтом, ключевыми странами АТР и Ближнего Востока. По оценкам международных экспертов, благодаря открытой и добрососедской политике Узбекистана, осуществляемой под руководством Президента Ш.М. Мирзиёева, за короткий период времени в Центральной Азии создан совершенно новый,

здоровый политический климат, установились дружественная атмосфера и благоприятные условия для развития взаимовыгодного сотрудничества нашей страны с государствами региона. Состоялись обмены визитами на высшем уровне со всеми странами Центральной Азии [2]. Как подчеркивают А.А. Казанцев и Л.Ю. Гусев: «Президент Мирзиёв инициировал масштабную серию реформ, которую уже вполне можно назвать «оттепелью». Заметных успехов за первый год правления Ш. Мирзиёва достигла узбекская внешняя политика. Ташкенту удалось серьезно улучшить отношения со всеми соседями по региону. Улучшены отношения с Россией и странами Запада» [3].

Современные межгосударственные отношения нельзя представить без активной роли и участия международных организаций. На современном этапе международные организации стали составной частью всего процесса развития международных отношений и основной формой многосторонней дипломатии. В связи с этим В.И. Маргиев отмечает, что, являясь составной частью международной системы, международные организации наряду с государствами оказывают существенное влияние на ход мирового развития [4, С.46]. Такого же мнения придерживается Д.Г. Самхарадзе, который отмечает что характерной чертой современных международных отношений является все более возрастающая роль международных организаций как одного из основных способов регулирования и развития отношений между государствами [5].

Одним из определяющих векторов внешнеполитической линии Республики Узбекистан является сотрудничество с различными универсальными и региональными организациями. Последовательно осуществляемый внешнеполитический курс способствовал существенному укреплению авторитета и позитивного имиджа нашей страны на международной арене, установлению и укреплению тесных контактов, открытого диалога и стратегического партнерства с широким кругом международных организаций.

Так с целью эффективного использования механизмов этих для развития многостороннего сотрудничества, противодействия современным вызовам и угрозам расширяется конструктивная деятельность Узбекистана в рамках международных структур, прежде всего Организации Объединенных Наций, Шанхайской организации сотрудничества, Содружества Независимых Государств и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе. Активно развиваются многогранный диалог и сотрудничество с Европейским союзом. В этой связи, узбекский юрист-международник J.D. Б.Э. Очилов совершенно прав, отмечая, что «активная позиция узбекской дипломатии звучит с высоких трибун ООН, ОБСЕ, НАТО, ШОС, СНГ, Межпарламентского

союза, ЮНЕСКО и других авторитетных международных организаций» [34; С.127].

В ноябре 2018 г. Узбекистан стал полноправным членом Международной организации по миграции, успешно сотрудничает с Международной организацией труда. Большой позитивный резонанс в мире вызвало проведение в Самарканде 23-24 ноября 2018 г. первого Азиатского форума по правам человека с участием практически всех организаций, связанных с правозащитными вопросами. По оценкам международных экспертов, данный Форум свидетельствовал о признании мировым сообществом успеха проводимых в Узбекистане реформ.

Реализован ряд международных инициатив Президента Узбекистана, привлечших большое внимание и поддержку мирового сообщества. В 2019 г. узбекская дипломатия обеспечила принятие двух новых резолюций Генассамблеи ООН – «Устойчивый туризм и устойчивое развитие в Центральной Азии», а также «Объявление Приаралья зоной экологических инноваций и технологий». Активизировалось сотрудничество с ЮНЕСКО, Ташкент включен в мировую сеть «Образцовых городов, поощряющих образование».

15 октября 2019 г. на саммите в Баку Узбекистан стал полноправным участником Совета сотрудничества тюркоязычных государств. Это, несомненно, придаст значительный импульс расширению сотрудничества между тюркоязычными странами в таких приоритетных сферах, как: экономика, инвестиции, наука и инновации, высокие технологии, экология, транспорт и туризм.

С учетом особого места и роли Узбекистана с его древней культурой и важным вкладом в развитие исламской цивилизации наша страна активно взаимодействует в рамках Организации исламского сотрудничества. По инициативе руководителя Узбекистана в Ташкенте возводится первый в регионе не имеющий аналогов Центр исламской цивилизации [6].

Стоит отметить то, что Узбекистан прилагает все усилия для активизации сотрудничества с такими международными финансовыми институтами, как: Азиатский банк развития, Всемирный банк, Международный валютный фонд, Европейский банк реконструкции и развития, Азиатский банк инфраструктурных инвестиций и Европейский инвестиционный банк, в целях реализации новых проектов в области энергетики, транспорта, сельского хозяйства, жилищного строительства, развития малого бизнеса и частного предпринимательства [7].

Для Узбекистана актуальными остаются вопросы расширения международного экономического сотрудничества и интеграции в мировой рынок, в том числе в ЕАЭС.

В послании Олий Мажлису от 20 января 2020 г. Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев особо отметил: Мы активизируем многостороннее сотрудничество в рамках Организации Объединенных Наций, Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, Организации исламского сотрудничества, Совета сотрудничества тюркоязычных государств и других авторитетных международных структур. В сфере углубления международного сотрудничества в решении проблемы Арала мы возлагаем большие надежды на организованный под эгидой ООН Много партнерский трастовый фонд по человеческой безопасности для региона Приаралья. Намерены последовательно продвигать вопрос о членстве Узбекистана в период 2021–2023 гг. в Совете по правам человека Организации Объединенных Наций. На 72-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН мы предложили разработать Международную конвенцию о правах молодежи. Необходимо и дальше повышать эффективность участия Узбекистана в Содружестве Независимых Государств и Шанхайской организации сотрудничества. Председательство Узбекистана в СНГ в 2020 г. имеет для нас историческое значение. Мы задействуем все возможности для расширения экономического сотрудничества в рамках Содружества, повышения результативности принятых организацией решений и дальнейшего укрепления гуманитарных связей между странами-участницами. Развитие отношений в рамках Шанхайской организации сотрудничества останется одним из важных направлений внешней политики Узбекистана» [8].

Приоритетные задачи, поставленные Президентом, Парламенту Республики Узбекистан требуют глубоких теоретических и прикладных исследований и практической реализации. Поскольку вышесказанное определяет особое место дипломатии, дипломатического и консульского права в упрочение независимости и суверенитета государства, укрепление его места и роли на международной арене, создание вокруг страны пояса безопасности и стабильности, активное продвижение внешнеэкономических интересов современного Узбекистана, в развитии его внешних связей и международных отношений.

За прошедшие четверть века в Республике Узбекистан создана целостная система внутригосударственных нормативно-правовых актов, регулирующих взаимодействие международного и национального права, обеспечивающего межгосударственные отношения Узбекистана с зарубежными странами. За годы независимости в этом направлении стало принятие ряд необходимых нормативно-правовых актов, которые регламентируют вопросы дипломатических отношений Узбекистана. Принятие этих нормативно-правовых актов заложили законодательный фундамент узбекской дипломатии. Кроме того, в настоящее время мир

сталкивается с новыми вызовами в плане безопасности и устойчивого развития. Это диктует необходимость кардинального пересмотра организационно-правовых механизмов регулирования отношений в сфере. Следует подчеркнуть, что за последние годы осуществляется последовательная работа по коренному совершенствованию нормативно-правовой базы внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности страны, а также договорно-правовой основы международного сотрудничества. Так, в Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан в 2017-2021 годах, утвержденной Президентом Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёевым указано на необходимость «...совершенствования нормативно-правовой базы внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан, а также договорно-правовой основы международного сотрудничества» [9].

В целях совершенствования деятельности Министерства иностранных дел (МИД) – усилению его потенциала и координирующей роли в продвижении национальных интересов страны в мире и для реализации задач, поставленных перед министерством и дипломатическими представительствами Узбекистана за рубежом, был принят Указ Президента «О мерах по коренному совершенствованию системы Министерства иностранных дел Республики Узбекистан и усилению его ответственности за реализацию приоритетных направлений внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности» [10], а также Постановление Президента «Об организационных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности министерства иностранных дел Республики Узбекистан» [11]. В этих документах были определены основные направления деятельности МИД и его загранучреждений, их права и обязанности и утверждена новая структура МИД.

17 января 2019 г. был принят Консульский устав Республики Узбекистан в новой редакции [12] который очень важен как с точки зрения внешнеполитической деятельности, так и с точки зрения защиты прав человека. Справедливо мнение профессора Г. Юлдашевой: «Основные изменения, связаны с тем, что многие положения Консульского устава, действовавшего с 29 августа 1996 г., не соответствовали современным требованиям, предъявляемых к деятельности консульских учреждений в современном мире и развивающегося национального законодательства, вследствие осуществляемых в настоящее время реформ в Узбекистане, а также Венской конвенции о консульских сношениях» [13, С.57]. Также, 6 февраля 2019 года был принят закон «О международных договорах» в новой редакции [14]. Как отмечает М.М. Азимов: «Новый закон закрепляет статус международного договора в правовой системе Узбекистана, приводя в соответствие с общепризнанными международно-правовыми

актами весь понятийный аппарат, термины и формулировки. В законе четко регламентируется порядок заключения международных договоров, включая процедуры инициирования государственными органами предложений о начале экспертной проработки их проектов, ведения переговоров и подписания, а также пролонгации подписываемых документов» [15].

Кроме этого разработаны проекты законов «О Концепции внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан», «О дипломатической службе», проект «Концепции укрепления позитивного имиджа Республики Узбекистан на международной арене», проект Указа Президента «Об организации деятельности территориальных управлений Министерства иностранных дел Республики Узбекистан в Каракалпакстане и областях».

Реализация этих документов будут способствовать системному продвижению национальных интересов на международной арене, созданию благоприятных внешних условий для углубления интеграции Узбекистана в систему международных политических, торгово-экономических, финансово-инвестиционных и транспортно-логистических связей.

Вместе с тем, отметим, что в научном плане, дипломатическое право Узбекистана и его отдельные институты развиваются не столь активно. В частности, как в отечественной, так и зарубежной научной литературе, и в учебниках по этой дисциплине до сих пор не нашли всестороннего и комплексного исследования отдельных институтов и подотраслей дипломатического и консульского права, в первую очередь дипломатическое право международных организаций. Но, мы бы хотели отметить и то, что в последнее время появились исследования, которые касаются отдельных аспектов дипломатического право международных организаций. Следовательно, можно отметить целый ряд наших научных исследований, направленных на раскрытие правового содержания дипломатического права международных организаций как межотраслевого явления в дипломатическом и консульском праве [16],[17],[18].

В связи со сказанным отметим, что еще в 70-х и 80-х годах XX века отдельные ученые небезосновательно начали продвигать идею о дипломатическом праве международных организаций [20],[21]. А также, нужно подчеркнуть то, что в современном международном праве данное положение имеет сильные и крепкие позиции [22],[23],[24],[25],[26],[27]. Вместе с тем, распространено мнение о том, что существует только «двуединая отрасль» дипломатического и консульского права. Анализируя факты, мы не можем согласиться с доводами Г. Юлдашевой [28], Н.В. Пуставаловой [29] и других юристов-международников, так как система

дипломатического и консульского права вбирает в себя четыре подотрасли: *дипломатическое право*, правовую основу регулирования которого составляет Венская конвенция о дипломатических сношениях от 18 апреля 1961 года, и Конвенция о предотвращении и наказании преступлений против лиц, пользующихся международной защитой, в том числе дипломатических агентов от 14 декабря 1973 г.; *консульское право*, правовую основу регулирования которого составляет Венская конвенция о консульских сношениях от 24 апреля 1963 г.; *право специальных миссий*, правовой основой решения о направлении послов *ad hoc* или послов по особым поручениям является Конвенция о специальных миссиях от 16 декабря 1969 г.; *дипломатическое право международных организаций*, обособление, которого в самостоятельную подотрасль в рамках дипломатического и консульского права среди прочих основывается на наличии собственных источников: Конвенции о привилегиях и иммунитетах Объединенных Наций от 13 октября 1946 г., Конвенции о привилегиях и иммунитетах специализированных учреждений от 21 ноября 1947 г., Венской конвенции о представительстве государств в их отношениях с международными организациями универсального характера от 14 марта 1975 г. и Конвенции о безопасности персонала Организации Объединенных Наций и связанного с ней персонала от 9 декабря 1994 г. [30].

Наш вывод вполне согласуется с доктриной дипломатического и консульского права, а также подкрепляется словами академика Х. Рахманкулова, о том, что отношения, имеющие международный публично-правовой характер, могут быть установлены между государствами, между государствами и международными организациями, а также между международными организациями [31].

В этом контексте следует отметить также высказывание российских исследователей А.Х. Абашидзе и М.В. Федорова, которые совершенно верно подмечают, что наукой и практикой международного права чрезвычайно востребованными являются новые исследования, посвященные таким зарубежным представительством, как постоянные представительства государств при международных организациях, делегации на международных конференциях, специальные миссии, представительства международных организаций в государствах или при других международных организациях [32]. Такого же мнения придерживается И.А. Чистоходова, которая утверждает, что отечественная наука международного права недостаточное внимание уделяет аспектам, связанным с представительством государств при международных межправительственных организациях, а что касается делегации на международных конференциях, специальных миссий, специализированных миссий и представительств международных

межправительственных организаций в государствах или при других международных межправительственных организациях, в отечественной доктрине международного права имеется заметный пробел [33].

Также, хотелось бы отметить высказывание А.Д. Гулиева: «Однако современные международные отношения характеризуются также все возрастающей ролью в них и так называемой многосторонней дипломатии. Последняя охватывает многие и весьма важные аспекты международной жизни, связанные с деятельностью ООН и других универсальных международных организаций» [34].

Таким образом, доказывается жизненность и наличие дипломатического права международных организаций и вышесказанное обуславливают актуальность международно-правового и сравнительного исследования деятельности таких зарубежных представительств, как постоянные представительства государств при международных организациях и представительства международных организаций в государствах или при других международных организациях.

Проанализировав ряд новых аспектов, связанных с объектом исследования автором в рамках своих предыдущих исследований сделан вывод о том, что, в эпоху глобализации в системе дипломатического и консульского права сформировалась новая подотрасль – дипломатическое право международных организаций для международно-правового регулирования международных отношений между государствами и международными организациями, и между международными организациями и государствами. Формирование дипломатического права международных организаций в качестве подотрасли дипломатического и консульского права позволит кодифицировать международно-правовые нормы в данной сфере и в конечном итоге послужит прогрессивному развитию норм, принципов и правоотношений в данной сфере.

Актуальность данного подхода связана с наличием многостороннего вектора внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан, занимающая ключевое геополитическое положение в Центральной Азии. Учитывая тот факт, что, страна участвует в работе более 40 международных организаций и установила дипломатические отношения с более чем со 130 странами мира. Так, в Ташкенте осуществляют свою деятельность 45 посольств зарубежных государств, 8 почетных консулов, 19 представительств международных организаций, 18 представительств международных межправительственных и правительственных организаций иностранных государств, 1 торговое представительство с дипломатическим статусом. В зарубежных странах и при международных организациях функционируют 47 дипломатических и консульских представительств Республики Узбекистан. Узбекистан является членом свыше 100 международных организаций и развивает

взаимодействие с различными структурами многостороннего сотрудничества [7]. В этой связи, узбекский юрист-международник Б.Э. Очилов совершенно справедливо отмечает, что «важнейшей задачей внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан является активное участие в работе ООН, ОБСЕ и других международных организаций, интеграция в европейские, азиатские и мировые интеграционные и кооперационные структуры» [34; С.126].

Поскольку дипломатическое право международных организаций уже заняло свое достойное место как в системе общего международного права, так и в доктрине международного права Республики Узбекистан, на сегодняшний день уже приняты ряд нормативно-правовых актов, которые регламентируют членство и участие Узбекистана в деятельности отдельных международных организаций.

Суммируя вышеизложенное, можем констатировать, что наукой и практикой международного права чрезвычайно востребованными являются исследования, посвященные правовому статусу представительств государств при международных межправительственных организациях, делегаций на международных конференциях, специальных миссий, представительств международных межправительственных организаций в государствах или при других международных межправительственных организациях, т.к. представительства государств являются организующими центрами взаимосвязей государств в пределах той или иной международной организации, способствующие укреплению мира и мирного сосуществования государств, равноправному их сотрудничеству во всех областях взаимного интереса.

Таким образом, дипломатическое право международных организаций является реальностью не только в общей международно-правовой науке, но и в доктрине международного права Республики Узбекистан.

Существование дипломатического права международных организаций доказывается наличием обособленного предмета регулирования своих специфических источников и субъектов, а также методов регулирования.

Трансформация внешней политики и внешнеполитических ориентиров Республики Узбекистан самым положительным образом сказались, как на международных отношениях республики, так и на внутреннюю политику. Анализируя вышеизложенное, мы можем утверждать, что процесс трансформации приводит к таргетированию в первую очередь международной институциональной системы, а применительно к нашей тематике, дипломатического права международных организаций.

Активизация деятельности Узбекистана в рамках международных организаций во всех направлениях, а также активное развитие дипломатического законодательства, однозначно дает повод сделать вывод о таргетировании дипломатического права международных организаций посредством процессов трансформации внешней политики и внешнеполитических ориентиров Республики Узбекистан. В связи с этим, мы с убедительностью можем отметить, что формирование науки дипломатического права международных организаций Узбекистана происходит благодаря целому ряду системообразующих и архитектурных изменений, осуществляемых во внешней политике нашей страны.

Список использованной литературы:

- 1 Mavlanov, I.R. Problems of regional cooperation in central asia and world experience: theoretical aspects. *International Relations: Politics, Economics, Law*, 2019 (1), (2019): pp. 19-28.
- 2 Информация МИД Республики Узбекистан о своей деятельности по выполнению возложенных задач // URL: <https://mfa.uz/ru/about/activity/17073/?print=Y>.
- 3 Kazantsev, A.A., Gusev, L.Yu. Reforms in Uzbekistan's foreign policy: major achievements and development scenarios. *Vestnik RUDN. International Relations*, 18 (2), (2018): pp. 292— 303.
- 4 Маргиев В.И. Правотворчество международных организаций. Майкоп: Изд-во Адыгейского университета. – 1998. – 46 с.
- 5 Самхарадзе Д.Г. Роль международных организаций в современных международных отношениях. *Международное публичное и частное право*, 2007. – Режим доступа: <https://center-bereg.ru/o4918.html>.
- 6 Каких успехов добивается Узбекистан во внешней политике во главе с Шавкатом Мирзиёевым. 30 Декабря 2019 г. – Режим доступа: <http://xs.uz/ru/post/kakikh-uspekhev-dobivaetsya-uzbekistan-vo-vneshnej-politike-vo-glave-s-shavkatom-mirziyoevym>.
- 7 Министерство иностранных дел Республики Узбекистан: внешняя политика. – Режим доступа: <https://mfa.uz/ru/cooperation/>.
- 8 Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. 24 января 2020 г. – Режим доступа: <https://president.uz/ru/lists/view/3324>.
- 9 Указ Президента Республики Узбекистан №УП-49-47 «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 07.02.2017 г. // – Режим доступа: <https://lex.uz/docs/3107042>.
- 10 Указ Президента Республики Узбекистан №УП-5400 «О мерах по коренному совершенствованию системы МИД и усилению его ответственности за реализацию приоритетных направлений

- внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности» от 05.04.2018 г. – Режим доступа: <https://www.lex.uz/ru/docs/3611113>.
- 11 Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3654 «Об организационных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности министерства иностранных дел Республики Узбекистан» от 05.04.2018 – Режим доступа: <https://www.lex.uz/ru/docs/3611280>.
 - 12 Закон Республики Узбекистан №ЗРУ-517 «Об утверждении Консульского Устава Республики Узбекистан» от 17.01.2019 – Режим доступа: <https://lex.uz/docs/4167688>.
 - 13 Юлдашева Г. Правовая природа и классификация законодательства Республики Узбекистан по консульским вопросам // Вестник науки и образования. – 2019. – № 24 (78). Часть 1. – С. 55-61.
 - 14 Закон Республики Узбекистан №ЗРУ-518 «О международных договорах Республики Узбекистан» от 06.02.2019. – Режим доступа: <https://lex.uz/docs/4193763>.
 - 15 Закон «О международных договорах» в новой редакции: взаимовыгодные отношения по общепринятым правилам. 08.02.2019. – Режим доступа: <https://uza.uz/ru/society/zakon-o-mezhdunarodnykh-dogovorakh-v-novoy-redaktsii-vzaimov-08-02-2019>.
 - 16 Рахманов Ш.Н. Генезис дипломатического права международных организаций в науке международного права Узбекистана // Журнал юридических исследований. Москва, 2019. – №. 1. – С. 85-91. Режим доступа: <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/28691/view>.
 - 17 Rakhmanov, Sh. Diplomatic law of international organizations: structuration and its place in the general system of international law // Democratization and human rights. – Tashkent, 3 (2019): pp.73-77.
 - 18 Rakhmanov, Sh. The formation of diplomatic law of international organizations in the science of diplomatic and consular law of Uzbekistan. *Review of law sciences*. – Tashkent, 3 (2019): pp. 83-86.
 - 19 Ганюшкин Б.В. Дипломатическое право международных организаций. Правовое положение представителей государств при международных организациях, в их органах и на международных конференциях. – М.: Международные отношения, 1972. – 192 с.
 - 20 Максудов М.М. Международно-правовой статус постоянных представительств государств при международных организациях универсального характера: дис. канд.юр.наук: 22. 01.1985\ РУДН им Патриса Лумумбы. – М., 1984. – 205 с.
 - 21 Блищенко И.П., Дурденевский В.Н. Дипломатическое и консульское право. — М., 1962. – 480 с.

- 22 Международное право: Учебник / Отв. ред. В.И. Кузнецов. – М.: Юрист, 2001. – 624 с.
- 23 Лукашук, И. И. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук; Рос. акад. Наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ин-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. - М. : Волтерс-Клувер, 2008. – 544 с. Режим доступа: <http://www.knigafund.ru>.
- 24 Гулиев А.Д. Международно-правовой контекст внешних сношений в условиях глобализации: монография. – К.: Изд.-во Нац. авиац. ун-та «НАУ-друк», 2011. – С. 464.
- 25 Матвеева, Т.Д. Международное право : учебник для академического бакалавриата / Т. Д. Матвеева. — М.: Издательство Юрайт. Серия : Бакалавр. Академический курс, 2014. — 370 с.
- 26 Чудаков М.Ф. Дипломатическое и консульское право. – Минск: Вышэйшая школа, 2019. – 223 с.
- 27 Бекашев, К.А. Международное публичное право. Public International Law [Электронный ресурс]: учебник : Textbook / К.А. Бекашев .— М.: Проспект, 2019. — 1046 с. Режим доступа: <https://rucont.ru/efd/711472>.
- 28 Юлдашева Г. Консульское право в системе современного международного публичного права. – Т.: Фан, 2007.
- 29 Пустовалова Н.В. Международно-правовые и национально-правовые аспекты консульской деятельности: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Москва, 2003. – 168 с.
- 30 Документы ООН. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.un.org/ru/sections/general/documents/index.html>.
- 31 Рахмонкулов Ҳ. Ҳуқуқ тизими ва унинг соҳалари. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2005.
- 32 Абашидзе А.Х., Федоров М.В. Права внешних сношений. Учебное пособие. - М.: Международные отношения, 2009. – 384 с.
- 33 Чистоходова И.А. Международно-правовой статус и функции зарубежных представительств государств и международных межправительственных организаций: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М.: РУДН, 2005. – 221 с.
- 34 Очилов Б.Э. Генезис и перспективы развития суверенитета и международной правосубъектности Республики Узбекистан (теоретико-прикладной анализ). Юрист ахборотномаси - Вестник юриста - Lawyer Herald. Doi Journal 10.26739/2181-9416. – Ташкент, 2020. – № 2. – Том 1. – С. 119-132.

МРНТИ 14.35.01

Ф. Толеи¹

¹Astana IT University, Нур-султан, Казахстан

ОПЫТ КАЗАХСТАНСКИХ ВЫПУСКНИКОВ С ЗАРУБЕЖНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ НА МЕСТНОМ РЫНКЕ ТРУДА

Аннотация. Несмотря на то, что обучения за границей явление хорошо изученное, очень мало литературы, в полной степени отражающей влияние зарубежного образования на трудоустройство выпускников из стран с развивающейся экономикой, таких как Казахстан. В данной статье, используя смешанный метод, выяснилось что кроме обще-известных позитивных эффектов такого образования на общих кругозор, навыки, и личностный рост выпускники также сталкиваются со сложностями при применении своих международных компетенций и при трудоустройстве по возвращении на родину. Кроме того, выпускники говорили об ограниченных возможностях местного рынка труда для профессионалов с международным образованием, и о присутствии непонимания между высшим руководством, в основном получившим образование в советское время и молодыми специалистами с зарубежным образованием. Однако, несмотря на все это, выпускники рассматривают свое зарубежное образование как выгодное начинание с точки зрения языковых и профессиональных навыков.

Ключевые слова: специалисты с международным образованием, интернационализация высшего образования, человеческий капитал, обучение за рубежом, возможность трудоустройства.

Андатпа. Шетелде білім алу жақсы зерттелген құбылыс болғанына қарамастан, экономикасы дамып келе жатқан елдер, Қазақстан сияқты, түлектердің жұмысқа орналасуына шетелдік білімнің әсерін толық көрсететін әдебиеттер өте аз. Бұл мақалада аралас әдісті қолдана отырып, білім берудің жалпы дүниетанымына, дағдылары мен жеке тұлғалық өсуіне осындай жағымды әсерлерінен басқа, түлектер халықаралық құзыреттіліктерін қолдануда және Отанына оралғаннан кейін жұмыс табуда қиындықтарға тап болатыны анықталды. Сонымен қатар, түлектер халықаралық білімі бар мамандар үшін жергілікті еңбек нарығының шектеулі мүмкіндіктері туралы және негізінен Кеңес Одағы кезінде білім алған жоғары басшылық пен шетелдік білімі бар жас мамандар арасында түсінбеушіліктің болғаны туралы айтады. Алайда, бұған қарамастан,

түлектер өздерінің шетелде білім алуын лингвистикалық және кәсіби шеберлік тұрғысынан тиімді деп санайды.

Түйін сөздер: халықаралық білімі бар мамандар, жоғары білімді интернационалдандыру, адами капитал, шетелде білім алу, жұмыс мүмкіндігі.

Abstract. Despite the fact that studying abroad is a well-studied phenomenon, there is very little literature that fully reflects the impact of foreign education on the employment of graduates from countries with emerging economies, such as Kazakhstan. In this article, using a mixed method, it turned out that, in addition to the well-known positive effects of such education on the general outlook, skills, and personal growth, graduates also face difficulties in applying their international competencies and in finding employment upon return to their homeland. In addition, alumni spoke about the limited opportunities of the local labor market for professionals with international education, and about the presence of misunderstandings between the top management, mainly educated in the Soviet era, and young professionals with foreign education. However, despite all this, graduates see their overseas education as a profitable endeavor in terms of linguistic and professional skills.

Keywords: specialists with international education, internationalization of higher education, human capital, study abroad, job opportunities.

Введение

Интернационализация является одним из ключевых приоритетов развития высшего образования в Казахстане наряду с повышением качества человеческого капитала, конкурентоспособности и международного сотрудничества. На национальном уровне накопление человеческого капитала посредством образования рассматривается как одна из важнейших движущих сил экономического роста [1]; [2]. Страны с развивающейся экономикой, такие как Казахстан, признали преимущества импорта передовых знаний путем отправки студентов на учебу за границу для получения высшего образования, которые могут внести свой вклад, применяя полученные знания и навыки по возвращении, чтобы ускорить создание новых знаний и развивать человеческий капитал страны [1].

В связи с этим, с момента обретения независимости, все большее количество казахстанских студентов обучается за рубежом. Многие студенты смогли получить образование за границей, благодаря финансируемой государством международной программе «Болашак». С момента своего запуска в 1993 году в программе приняли участие более 11 тысяч студентов. Однако стипендия «Болашак» - не единственная программа, по которой казахстанская молодежь может учиться за

границей. Казахстан имеет более 124 международных соглашений со многими странами по всему миру, особенно с Российской Федерацией, Кыргызстаном, США, Турцией, Соединенным Королевством и Чешской Республикой [3]. Следовательно, за последнее десятилетие количество студентов из Казахстана, обучающихся за границей, увеличилось более чем вдвое - с 30 тысяч в 2007 году до 78 тысяч в 2016 году [4], и ожидается, что оно будет дальше расти.

Обоснование поощрения обучения за границей на индивидуальном уровне связано с личным и профессиональным развитием, большей культурной осведомленностью, глобальными перспективами и международной компетенцией. Несмотря на то, что многие международные исследования доказывают преимущества международного образования, а также растущее количество исследований по различным аспектам обучения за рубежом в контексте Казахстана [5] [6] [7] [2], исследований, посвященных именно опыту трудоустройства казахстанских выпускников, получивших послевузовскую степень за рубежом, все еще мало.

В этой работе исследуется влияние международного образования, полученного казахстанскими выпускниками, на их опыт на местном рынке труда. Исследование определяет природу опыта трудоустройства выпускников. Основной вопрос исследования состоит в следующем:

Каков опыт казахстанских выпускников с зарубежным образованием на местном рынке труда в отношении их международного человеческого капитала?

В данной статье оперативный термин «выпускники с международным или зарубежным образованием» относится к казахстанским гражданам, получившим специальную подготовку и образование не в Казахстане, а в другой стране. В центре внимания данного исследования был опыт трудоустройства тех, кто учился за границей по долгосрочным программам для получения степени магистра или доктора и вернулся в Казахстан. В этой статье я использую слова «обучение за границей» и «международное образование», как синонимы и понимаю это как образовательную деятельность, направленную на получение полной академической степени в зарубежном университете, для которой требуется, как минимум, один год пребывания в принимающей стране.

Теоретическое обоснование

Согласно теории человеческого капитала, образование - это инвестиция, которую люди вкладывают в себя, чтобы повысить экономическую производительность. В этом отношении мы можем рассматривать международное образование, особенно послевузовское, как дополнительные инвестиции для дальнейшего повышения производительности и доходности.

Согласно Schultz человеческий капитал - это человеческие ресурсы, качественные компоненты, такие как навыки, знания, таланты, опыт, интеллект, обучение и другие подобные атрибуты, которые влияют на индивидуальные человеческие способности выполнять продуктивную работу [8]. Таким образом, международный человеческий капитал или международные компетенции охватывают все выше упомянутые атрибуты людей с навыками знаний иностранных языков, межкультурного общения, понимания глобальных, экономических и политических тенденций, толерантность к разным культурам и открытость.

Теория человеческого капитала объясняет, что «распространение образования в значительной степени было вызвано технологическим прогрессом за счет повышения спроса на квалифицированную рабочую силу за счет влияния на норму прибыли» [9]. В связи с революцией в области информационных технологий, ростом глобализации, растущей миграцией и связью стран друг с другом в различных аспектах и отношениях, требования к людям в отношении образования и навыков значительно изменились, как на национальном, так и на международном рынке труда [10] [11] [12]. С момента обретения независимости и перехода к рыночной экономике, социально-экономическая ситуация в Казахстане претерпевала глубокие изменения, которые также включают реструктуризацию местного рынка труда для адаптации к постоянно меняющимся глобальным условиям [6]. В ответ на меняющиеся требования рынка труда молодые люди Казахстана стремятся получить высшее или послевузовское образование за рубежом, что является одним из наиболее эффективных способов приобретения международного человеческого капитала [10].

Помимо того, что образование способствует повышению экономической производительности и является частью человеческого капитала, образование, наряду с другими характеристиками людей, может играть сигнальную роль на рынке труда [13]. Согласно теории человеческого капитала и сигнальной модели, доход сильно коррелирует с уровнем образования человека, как правило, чем выше образование, тем выше заработок; и, как выразился Page, «не существует общепринятого метода для отдельного определения роли образования в повышении производительности и его сигнальной роли» [14], то есть неясно, в какой связи между заработками и уровнем образования часть, повышающая производительность, и где находится часть, сигнализирующая работодателям о потенциальном уровне производительности.

На рынках труда, как правило, есть два основных участника: работодатели и работники. При приеме на работу работодатели не имеют всей необходимой информации, чтобы точно знать уровень производительности будущего работника, поэтому работодатели должны

полагаться на наблюдаемые характеристики людей. Spence называет «те наблюдаемые характеристики, которые присущи человеку, которые могут быть им манипулированы», как сигналы [13]. Исходя из этого, люди могут рассматривать инвестиции в обучение за границей, как усиление своих сигнальных качеств, тем самым повышая свои шансы максимизировать разницу между предлагаемой заработной платой и сигнальными затратами. Получив высшее образование за границей, выпускники, применив полученные навыки смогут соответствовать текущим требованиям рынка труда. Хотя обучение за границей пользуется популярностью, не все могут себе позволить такое обучение, поэтому эти выпускники могут быть более квалифицированными по сравнению с людьми, получившими высшее образование в своей стране, при выходе на местный рынок труда. Однако неясно, как местные работодатели понимают добавленную стоимость обучения за границей и смогут ли создать необходимые условия в случае приема на работу для того, чтобы выпускники могли полностью использовать свои знания и идеи, полученные за рубежом.

Теория человеческого капитала и сигнальная модель частично учитывают решение людей инвестировать в свое образование, тем самым повышая производительность и сигнализируя об этом потенциальным работодателям. В этом исследовании, базируясь на этих двух теориях, я пытаюсь изучить результаты раннего трудоустройства казахстанских выпускников, получивших степень магистра за рубежом.

Данные и методы исследования

Так как мне интересны результаты раннего трудоустройства, все участники исследования относятся к возрастной группе 25-35 лет, закончившие обучение, минимум за год до начала исследования, но не более чем за 10 лет и специализируются в разных областях. Заграничная программа должна быть программой полного цикла, требующая минимум один год пребывания студента в принимающей стране. Выпускники могли учиться за счет государственного гранта, либо само-финансировать свое образование за рубежом, или обучиться на стипендиях любой другой страны или организации.

В этом исследовании, мной используются смешанные методы исследования. В частности, я использовала количественные и качественные методы сбора данных на одном этапе исследовательского процесса, придавая одинаковое значение обоим методам. Анализ данных выполняется независимо, а затем во время общей интерпретации происходит «смешивание» то есть обобщение результатов.

Целью разработки параллельных смешанных методов является «получение различных, но дополнительных данных по одной и той же теме» [15], чтобы лучше понять проблему исследования. Поэтому я

использовала количественные данные для статистического анализа, чтобы извлечь важные факты из данных, касающихся демографии выпускников, их ожиданий, подходов к поиску работы, перехода к трудоустройству, ранней карьеры и взаимосвязи между образованием и текущей занятостью. Качественные данные использовались для более глубокого изучения влияния зарубежного образования на рынок труда Казахстана, а также для изучения нюансов, связанных с личным и профессиональным опытом на рынке труда. Эти два типа данных предоставляют разные, но дополняющие друг друга точки зрения на интернационализированную рабочую силу в Казахстане.

Онлайн-опрос был индивидуально разослан более чем 500 целевым группам населения, большое количество людей были вовлечены через социальные сети и поэтому точное количество людей, участвовавших в исследовании трудно определить. После сортировки опросника пользуясь Qualtrics, среди 97 попыток были полностью заполнены 69 анкет. Из числа участников опроса двенадцать согласились на дополнительное интервью .

Обзор литературы

Исследования результатов обучения за границей расширяются в связи с растущим числом людей с опытом международного образования. Большинство из них подтверждают, что такой опыт положительно влияет на профессиональную ситуацию выпускников с точки зрения развития сильных трансверсальных и межкультурных навыков, владения иностранными языками и способности понимать глобальные проблемы [16][17][18][19]. Выпускники рассматривают учебу за границей как стоящую попытку расширить и улучшить свои взгляды, мировоззрение, интеллектуальные и культурные интересы, личностное развитие, что, в свою очередь, влияет на их решения и планы в области образования и трудоустройства [17][18][19]. Для некоторых, учеба за границей играет роль в дальнейшем продвижении их карьеры, и на путь их развития. В то время, для других, международное образование открывает различные возможности [20]. К аналогичным выводам пришли [21], что международный опыт образования «открыл возможность для карьерного роста, что позволяет выпускникам более либеральный подход к построению гибкой и успешной карьеры, поскольку некоторые выпускники не могут онтогенетически сделать выбор в пользу карьеры».

Кроме того, было замечено, что люди из неблагополучных семей, которые не подали бы заявку на получение международного образования без финансовой поддержки, могут больше получить от своего международного образования по сравнению с выпускниками из привилегированных семей [22]. Для людей из неблагополучных семей учеба за границей может быть более полезной с точки зрения приобретения

опыта, который значительно улучшит возможности карьерного роста. Аналогичным образом, государственная стипендия в Казахстане, как было установлено, оказывает социальное улучшающее влияние на жизнь ее выпускников [3], а также способствует повышению социального капитала стипендиатов [3] [23]. Считается, что выпускники смогут построить профессиональные связи, которые откроют доступ к полезным ресурсам. Было замечено, что такие аспекты менее значимы для людей из обеспеченных семей [23].

С другой стороны, из-за отсутствия убедительных доказательств, неясно, действительно ли обучение за границей улучшает карьерные перспективы выпускников [24] [25] [26]. Положительные результаты трудоустройства выпускников, получивших образование за рубежом, можно объяснить их личностными качествами, успеваемостью или мобильностью [26]. Подобные наблюдения были сделаны Регна и ее коллегами относительно выпускников программы Болашак в Казахстане [6] [7]. Положительные качества, присущие выпускникам программы Болашак, такие, как навыки само-презентации, адаптивность, гибкость, лидерские и коммуникативные навыки, по мнению авторов, уже могли быть у выпускников до учебы за границей, и что программа могла быть просто процессом отбора, и что «процесс отбора в рамках программы» Болашак «сигнализирует потенциальным работодателям о лицах, обладающих определенным набором качеств» [6].

Также было отмечено, что знания и навыки, полученные за рубежом, на самом деле, не могут быть полностью «перенесены» и применены на внутренний рынок труда [27]. В нескольких исследованиях было высказано предположение, что это может быть связано со спецификой социального капитала и человеческого капитала в конкретной стране, который нелегко передать и интегрировать в преобладающую местную культуру [6][27]. В таких случаях эти трудности «могут повлиять на то, в какой степени отдельные лица и нация могут воспользоваться преимуществами человеческого капитала, созданного программой», - заключила Регна и др. [6] в отношении лиц, получивших образование за рубежом. выпускников в Казахстане, что в дальнейшем подтвердил [28] в своем исследовании выпускников, которые учились за границей и работали в Астане.

Другой аспект опыта выпускников, получивших образование за рубежом и вернувшихся в свои страны, влияет на их переход от образования к работе. Было замечено, что выпускники с иностранными дипломами в развивающихся странах, таких как Китай, после возвращения, не хотят начинать с низких должностей с низкими доходами, но сразу же ожидают высокую зарплату и подходящие для их образования должности [29].

Аналогичные наблюдения были получены в отношении казахстанских выпускников с международным образованием, которые учились в рамках финансируемой государством международной стипендиальной программы «Болашак» [30][31][6]. Задержки с поиском работы объяснялись нереалистично завышенными ожиданиями выпускников, временем, необходимым для повторной адаптации к местным условиям, и отсутствием у выпускников практических навыков и опыта работы [6]. Кажется, что высокие ожидания в отношении их заработной платы и условий работы создают трудности в согласовании условий найма между выпускниками и местными работодателями, и выпускники отказываются от неудовлетворительных предложений и в конечном итоге, тратят больше времени на поиск работы [6].

Кроме того, Holloway и ее коллеги подчеркнули важность социальных связей выпускников, которые учились за границей для поиска работы в Казахстане. Это особенно актуально для тех студентов, которым не хватает полезных связей, которые позволили бы им занять высокие должности; таким образом, они заинтересованы в приеме на работу в транснациональные организации с более прозрачной и справедливой политикой найма [32]. Авторы утверждают, что местный социальный капитал не полностью снижает важность иностранных образовательных квалификаций, потому что такие полномочия служат сигналом для ценной аудитории потенциальных работодателей [32]. Тем не менее, они предполагают, что в настоящее время на казахстанском рынке труда существует общее представление о том, что «кого» вы знаете так же важно, как и «что» вы знаете, для нахождения хорошей позиции» [32].

В дополнение к этому Робертс и его коллеги предположили, что на процесс перехода от образования к трудоустройству также может влиять социальное происхождение выпускников [33]. Хотя человеческий капитал с точки зрения квалификации важен, авторы утверждают, что «происхождение социальных классов влияло на результаты рынка труда независимо от образовательных достижений» [33]. Неформальные источники и «личные рекомендации» кажутся полезными для выпускников из всех социальных слоев при поиске информации о своей первой работе [33]. Более того, авторы считают, что «существует разница «между социальным контактом, который предоставляет информацию, и тем, кто «дергает за ниточки», ведущими к найму» [33]. В связи с расширением высшего образования в Центральной Азии, а также во всем мире, количество молодых людей, «подходящих для набора на профессиональные и управленческие должности» значительно увеличилось, поэтому работодатели, вероятно, «не видят большой разницы между кандидатами. с относительно аналогичными квалификациями при приеме на работу» [33]. Авторы далее отмечают, что «не смотря ни на

какие «связи» момент удачи тоже присутствует при трудоустройстве, и иногда может просто повезти тому кто находится в нужном месте в нужное время» [33]. Тем не менее, «правильные сигналы (посещение определенной школы или университета, знание английского языка, изучение престижной профессии) могут передаваться культурно далеко за пределы социальной сетки какого-либо человека или семьи», - заключили Roberts и ее коллеги [33].

Описание участников

Респондентами, участвовавшими в исследовании, были 39 женщин-выпускниц и 30 мужчин с широким спектром профессий и дисциплин, которые в настоящее время работают в казахстанских государственных и/или частных учреждениях. Во время этого исследования основная масса участников были в возрасте от 25 до 35 лет, обучение за рубежом у них длилось в период с 2007 по 2015 годы. Основными регионами обучения за рубежом были Европа (80%), 11% участников обучались в странах Восточной / Юго-Восточной Азии и 9% в США/Канаде. Среди участников 75% были спонсированы стипендией правительства Казахстана «Болашак», 14% получили стипендии других стран, а 11% самостоятельно финансировали свое обучение. Около 60% мужчин и почти 44% женщин учились за границей по годичным программам. Больше участников женщин провели за границей два и более года по сравнению с мужчинами, которые предпочли более короткие программы. Более 80% участников получили ученые степени в области гуманитарных наук. Половина респондентов работала в государственном / общественном секторе. Большинство участников работало в международных организациях или в компаниях с международными партнерами (см. Таблицу 1). Почти половина респондентов работала в организациях с более чем 250 человек. Более пятидесяти процентов участников были заняты в сфере образования и обучения. Это могло быть из-за метода сбора данных. Так как я сама занята в сфере образования, и опрашивала людей, которые профессионально были связаны со мной, и подходили по критериям, как участники моего исследования. В связи с этим, не делаю никаких заявлений о том, что группа, принявшая участие в данном исследовании, «представляет» всех выпускников с зарубежным образованием в Казахстане. После того как анкеты были заполнены, заинтересованных участников я приглашала на последующее интервью. Всего согласились 12 человек. Из них, семь участников были опрошены по Skype, остальные - на своих рабочих местах.

Table 1 – Профессиональный профиль респондентов

	n	%
Сектор занятости		
Частный	27	41
Государственный	33	50
Другое	6	9
Сфера организации		
Казахстанский	29	42
Казахстанский с международными партнерами	24	35
Международный	9	14
Филиал международной	5	8
Другое	1	1
Размер организации		
до 9	8	12
10 - 49	10	15
50 - 99	7	10
100 - 249	12	17
250 - 999	14	20
1000 и больше	18	26
Сфера занятости		
Образование и обучение	35	51
Бизнес и экономика	24	35
Нефтегазовая промышленность	6	8
Технологии и ИТ	2	3
Другое	2	3
Тип должности		
Старший	20	30
Средний	26	40
Младший	10	15
Частный предприниматель	6	9
Другое	4	6

Опыт работы выпускников с международным образованием на казахстанском рынке труда

Каков опыт работы выпускников с международным образованием на казахстанском рынке труда? Ответ на этот вопрос не является однозначным, потому что рассказы выпускников предполагают, что международное образование положительно повлияло на их опыт на рынке труда, но и имело сложные моменты. Данные показывают что, опыт трудоустройства таких выпускников, зависит от нескольких факторов, таких, как ожидания выпускников, сеть или социальные связи, которые могли бы поделиться информацией об открывшихся позициях, а также

область обучения, специальность, сектор и тип организации, в которой выпускник был впервые принят на работу после возвращения.

Ожидания. Более половины участников (58%) заявили о завышенных ожиданиях в отношении преимуществ перед кандидатами с казахстанским образованием при поиске работы на местном рынке труда. Участники с опытом работы (64%) в целом имели более высокие ожидания относительно преимущества по сравнению с респондентами без предыдущего опыта работы (50%). В своем интервью один из участников свои ожидания объяснил так: «Когда вернулся, я думал, что быстро найду работу с хорошей зарплатой, но меня поразила наша реальность». Участники считают, что одним из преимуществ международного образования является возможность быстро найти хорошо оплачиваемую работу. Некоторые из респондентов объяснили, что это убеждение часто строится на пропаганде и презентации государственной стипендии Болашак, что она дает значительные преимущества на рынке труда. Другой повод для ожиданий, похоже, связан с высокой стипендией выпускников «Болашака». Те студенты, которые привыкли получать высокую стипендию во время учебы за границей, ожидают по возвращении заработную плату выше, чем их стипендия, или, по крайней мере, аналогичную по сумме. Те, которые учились в развитых странах, можно сказать, потеряли связь с местной действительностью, в связи с этим у них сформировались нереалистичные ожидания. Однако один из участников, выпускник программы Болашак, привел другую причину своих больших ожиданий, поясняя, что:

«В то время, как я учился за границей и испытывал давление, и переживал за результаты учебы, из-за того что квартира моих родителей была залогом [стипендии], некоторые люди отдыхали дома не напрягаясь, поэтому я не готов соглашаться на низкую зарплату. Трудности нахождения в другой стране, усилия, приложенные мной и многие другие сложности, позволяют мне рассчитывать на вознаграждение по возвращении на родину. Все знания и навыки, полученные во время обучения, я готов использовать во благо своей страны, но для этого мне нужно чтобы мои усилия оценили достойным образом (Дастан)».

В целом, данные показывают, что у некоторых участников возникают ожидания относительно высоких должностей и доходов, связанных с их зарубежным образованием после окончания учебы и возвращения в Казахстан, но не у всех. Возникновение таких ожиданий кажется одним из важных аспектов обучения за границей, который может повлиять на общий опыт участников после возвращения на родину.

Поиск работы. Значительное число участников, почти 70% мужчин и 77% женщин, отказалось от предложенной работы во время поиска после возвращения в страну. Больше чем 42% респондентов

отказались из - за низкой заработной платы. Предыдущая литература показывает что, высокий процент отказов от работы может привести к длительному переходу от образования к работе. Чтобы увидеть, есть ли связь между отказом от предложенных вакансий и временем для поиска постоянной работы, был проведен Манна-Уитни U-тест (см. Таблицу 2). Действительно, участники, которые отказались от предложений о работе, потратили больше времени ($Mdn = 3$) на поиск постоянной работы по сравнению с теми, кто не отказывался ($Mdn = 2$), $U = 305,5$, $p = 0,041$.

Table 2 - Mann-Witney U test (Отказ от работы и время до постоянного трудоустройства)

	Вы отказывались от предложений работы после возвращения?	N	Средний ранг	Сумма рангов
Время поиска до постоянной работы	Да	49	36,77	1801,50
	Нет	18	26,47	476,50
	Сумма	67		
5b Статистика теста ^a				
		Время поиска до постоянной работы		
Манн-Уитни U		305,500		
Уйлкоксин W		476,500		
Z		-2,041		
Асимп. Sig. (2-хвостовой)		,041		
Точный Sig. (2-хвостовой)		,041		
Точный Sig. (1-хвостовой)		,023		
Вероятность точки		,008		

Тем не менее, респонденты сообщили, что после возвращения на местный рынок труда и лучшего понимания условий, и ре-адаптации к местной системе, они поняли, что их обучение за границей не оказало большого влияния ни на их уровень дохода, ни на их способность найти хорошие позиций быстро. Поэтому, им приходилось снижать свои ожидания и соглашаться на предложенные должности, часто просто для того чтобы набрать немного опыт работы.

Полезные связи и Сигналы. Результаты показывают, что профессиональные знакомые участников играют важную роль в распространении информации о вакансиях. Мария, участница, которая после выпуска уехала в свой родной город в Восточном Казахстане, проработав некоторое время в своем регионе на низкооплачиваемой должности, смогла найти гораздо более высокооплачиваемую работу в столице через своих друзей которые учились с ней за границей, которые

порекомендовали ее. Большинство участников собеседования рассказали, что свою первую, а в некоторых случаях и вторую работу, нашли благодаря своим контактам, установленным во время учебы за границей, или через членов семьи с аналогичным опытом образования. Кроме того, клубы выпускников тоже очень полезны, особенно когда это касается обмена соответствующей информацией о доступных должностях и рекомендаций выпускников заинтересованным работодателям.

Кроме того, участники интервью объясняют, что зарубежное образование, особенно в рамках государственной стипендии, служит сигналом для работодателей о том, что они прошли определенный отбор и были выбраны из определенного числа людей. Одна из участниц, Аиша, пояснила: «Государственная стипендия «Болашак» в определенной степени престижна, потому что, когда вы говорите, что являетесь выпускником программы, люди начинают относиться к вам с уважением». Аналогичным опытом также поделились Ерлан и Сара: «Наши коллеги и руководители с уважением отнеслись к нашему опыту международного образования. Немногие могут себе позволить учиться за рубежом, поэтому обладатель международного диплома либо - из обеспеченной семьи, либо – стипендиат программы «Болашак». Тот, кто выиграл такую стипендию, должен быть умным". Точно так же Дина, выпускница программы «Болашак», объяснила, что зарубежное образование, как знак качества для работодателя, я прошла отбор, экзаменационная комиссия решила, что я лучше других абитуриентов ... ».

Лингвистические навыки. Основной и главный вывод этого исследования заключается в том, что иностранное образование было полезно для развития международных компетенций выпускников, а развитие языковых навыков, как было упомянуто, это одно из наиболее важных компетенций. Ерке, самозанятый респондент, которая также рассказала о сотрудниках в своем бизнесе: «Если кандидат учился за границей, можно быть уверенным, что он / она хорошо знает язык», имеется в виду то, что как работодатель рассматривает зарубежный диплом как гарантию того, что кандидат имеет хороший уровень владения иностранным языком. Дастан, который на момент исследования работал в международной организации, объяснил:

«Иногда языковой барьер может помешать вашему карьерному росту здесь [в международной компании], то есть, когда сотрудник не может напрямую общаться с руководителем, ему нужен переводчик. Перевод значительно замедляет встречу и процесс принятия решений, поэтому администрация часто не рассматривает кандидатов без знания английского языка. Если вы не создаете дополнительной ценности, то лучше вас не нанимать (Дастан)».

Важность языковых навыков подчеркнули участники, работающие в международных организациях и занимающиеся индивидуальной трудовой деятельностью. Кроме того, языковые навыки имеют решающее значение для людей, работающих в местных организациях с международными партнерами.

Обучение за границей и сложности на местном рынке труда. Значительная часть участников высказали свое мнение о трудностях, с которыми сталкиваются выпускники с зарубежным образованием, когда они пытаются применить международные знания, навыки и новые идеи в рамках местной системы. Участница Айша, отметила: «наиболее очевидным в Казахстане в отношении выпускников с зарубежным образованием является то, что они возвращаются с новыми идеями, подходами и методами и хотели бы улучшить систему, но, к сожалению, специалисты с новым видением не нужны определенной когорте людей, которые не хотят перемен, которые не хотят прислушаться к молодым специалистам».

Другая участница, Мария объяснила подобную ситуацию тем что: «В казахстанской системе на многих руководящих должностях представители старшего поколения. Они, как правило, знакомы в основном с советской авторитарной системой, и не всегда принимают тех, кто вносит новые идеи. Я считаю, нам просто нужно еще немного времени (Мария)».

Обсуждение и выводы

Результаты этого исследования показывают, что международное образование оказало положительное влияние на личное и профессиональное развитие участников, как это наблюдалось во многих предыдущих исследованиях как в развитых, так и в развивающихся странах. Такое образование помогло респондентам лучше понять свои карьерные цели и подтвердить свой профессиональный выбор, как было установлено Carlson и Potts [20][34]. Этот опыт дал выпускникам более широкие карьерные возможности, гибкость и уверенность, что согласуется с наблюдениями Kronholz и Osborn [21]. Однако то, что немного отличается для казахстанских выпускников, - владение иностранным языком, которое высоко ценится местными работодателями, и уверенность участников в том, что их престижное западное образование делает их конкурентоспособными не только на местном, но и на международном рынке труда.

Кроме того, данные этого исследования подтверждают выводы Di Pietro о том, что обучение за границей приносит больше пользы выпускникам из неблагополучных семей [22]. Действительно, многие казахстанские молодые люди, которые не смогли бы получить международное образование, смогли обучиться в некоторых известных высших учебных заведениях мира, благодаря государственным

стипендиям и стипендиям других стран. Такое образование позволяет построить карьеру, которая иначе была бы для них недоступна.

Однако данное исследование также подтвердило, что международный человеческий капитал не всегда может быть полностью перенесен на местный рынок труда, как ранее наблюдали некоторые [6][7][27]. Это базируется на интервью участников, где они рассказали о сложностях, с которыми они столкнулись, когда не могли внести новые идеи и методы в старую систему, в основном, из-за того, что находясь на младших позициях, они встречают нежелание старших руководителей интегрировать новые инновационные подходы и методы. Кроме того, для некоторых участников переход от обучения к работе становится затяжным из-за того, что им потребовалось некоторое время для повторной адаптации к местной системе. Эти результаты соответствуют более ранним выводам исследований относительно высоких ожиданий и избирательности китайских и казахстанских выпускников [6][29]. Кроме того, с ростом числа лиц с международными дипломами, на казахстанском рынке труда добавленная стоимость обучения за рубежом, похоже, снижается, что подтверждает предыдущие наблюдения [29].

Социальный капитал выпускников и их социально-экономическое положение были важными аспектами при поиске работы после возвращения. Члены семьи с опытом обучения за границей или без него, а также друзья и знакомые с аналогичным образованием играют значительную роль при обмене информацией о работе и предоставлении «личных рекомендаций», что согласуется с предыдущими наблюдениями [33]. В отличие от предыдущих данных, это исследование выявило важную роль социального капитала в трудоустройстве на хорошие должности на казахстанском рынке труда, что иногда может быть более важным, чем человеческий капитал кандидата.

На основании полученных данных, можно резюмировать, что на занятость выпускников в Казахстане, с одной стороны, могут влиять факторы месо уровня, такие как историческое развитие социально-экономической системы и рынка труда в стране, как в случае с советским наследием в Казахстане, которое определяет установочные и поведенческие аспекты работы и среды. Также важен человеческий капитал старшего поколения, который способствует воспитанию молодого населения и будущих кадров и создает для них возможности. Не менее важны социально-экономический, политический и промышленный потенциал и способность страны определять материальные и нематериальные аспекты опыта выпускников на рынке труда и степень их карьерного роста.

С другой стороны, это может относиться к выбору, сделанному самими выпускниками, например, в выборе области обучения, а затем к

работе, сфере, местонахождению и типу организации-работодателя. Таким образом, данное исследование позволило понаблюдать разные карьерные пути и, соответственно, различный опыт трудоустройства участников в зависимости от типа организации, в которой они были наняты на первоначальную и на последующие работы. Надеюсь, что эти наблюдения и результаты исследования будут полезны лучше понять опыт специалистов с зарубежным образованием на казахстанском рынке труда.

Рекомендации

Студентам, прежде чем планировать обучение за границей, следует получить некоторый опыт работы. Это поможет прояснить цели и интересы, а также лучше понять требования рынка труда. Кроме того, опыт работы позволит понять, какой тип организации и сектор экономики больше всего подходит для характера и личных устремлений.

Работодатели должны понимать, что обучение за рубежом - это не только языковые навыки и узко-профильные знания, это не просто механизм отбора, это - гораздо более целостное развитие личности и профессиональных навыков. Имея образовательный опыт за рубежом, выпускники развивают навыки решения проблем, могут продемонстрировать творческий потенциал и способность смотреть на проект или ситуацию с разных точек зрения, быстро установить связь с людьми разного рода деятельности и разных систем ценностей, быть гибкими и адаптироваться к быстро меняющейся ситуации и новой окружающей среде, быть ориентированы на достижения, несмотря на препятствия. Такие работники благодаря своей любознательности, непредубежденности, терпению, настойчивости и способности проявлять инициативу, а также отличному управлению временем, которое помогло им успешно завершить образование, могут внести ценный вклад в развитие компаний и организаций, если им будет предоставлена возможность, проявить себя и позволить в полной мере реализовать свой профессиональный потенциал.

Список использованной литературы:

- 1 Kim, J. Economic analysis of foreign education and students abroad. *Journal of Development Economics*, 56 (2), (1998): pp. 337-365.
- 2 Sagintayeva, A., Jumakulov, Z. Kazakhstan's bolashak scholarship program. *International Higher Education*, (79), (2015): pp. 21-23.
- 3 Dairova, K., Jumakulov, Z., Ashirbekov, A. Government support for student mobility: The case of Kazakhstan's international scholarship program "Bolashak". *Eurasian Higher Education Leaders' Forums* (2013): pp. 92-99.

- 4 Higher Education. URL: <http://uis.unesco.org/en/topic/higher-education>.
- 5 Kucera, J. Kazakhstan rising. Slate. 2011, August 3. URL: http://www.slate.com/articles/news_and_politics/dispatches/features/2011/kazakhstan_rising/nazarbayev_u.html.
- 6 Perna, L.W., Orosz, K., Jumakulov, Z. Understanding the human capital benefits of a government-funded international scholarship program: An exploration of kazakhstan's bolashak program. *International Journal of Educational Development*. 40, (2015): pp. 85-97.
- 7 Perna, L.W., Orosz, K., Jumakulov, Z., Kishkentayeva, M., Ashirbekov, A. Understanding the programmatic and contextual forces that influence participation in a government-sponsored intern. *Higher Education*, 69 (2), (2015): pp. 173-188.
- 8 Schultz, T.W. Investment in human capital. *The American economic review*, (1961): pp. 1-17.
- 9 Teixeira, P.N. Gary Becker's early work on human capital—collaborations and distinctiveness. *IZA Journal of Labor Economics*, 3 (1), (2014): pp. 1-20.
- 10 Gerhards, J., Hans, S. Transnational human capital, education, and social inequality. analyses of international student exchange. *Zeitschrift Für Soziologie*, 42 (2), (2013): pp. 99-117.
- 11 Orahood, T., Kruze, L., Pearson, D. E. The impact of study abroad on business students' career goals. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 10, (2004): pp. 117-130.
- 12 Wiers-Jenssen, J. Career impacts of student mobility. *Borderless knowledge*, (2008): pp. 79-101.
- 13 Spence, M. Job market signaling. *Uncertainty in economics*, (1978): pp. 281-306.
- 14 Page, M. Signaling in the labor market. In: D.J. Brewer, P.J. McEwan (Eds.), *Economics of education*. Oxford: Elsevier, (2010): pp. 33-36.
- 15 Morse, J.M. Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation. *Nursing Research*, 40 (2), (1991): pp. 120-123.
- 16 Brandenburg, U., Berghoff, S., Taboadela, O., Bischof, L., Gajowniczek, J., Gehlke, A., Petrova, D. The ERASMUS impact study. Effects of Mobility on the skills and employability of students and the internationalisation of Higher Education Institutions (2016): pp 1-10.
- 17 Dwyer, M.M. More is better: The impact of study abroad program duration. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 10 (2004): pp. 151-163.
- 18 Franklin, K. Long-term career impact and professional applicability of the study abroad experience. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 19, (2010): pp. 169-190.

- 19 Norris, E.M., Gillespie, J. How study abroad shapes global careers evidence from the united states. *Journal of Studies in International Education*, 13 (3), (2009): pp. 382-397.
- 20 Carlson, J.S. Study abroad: The experience of American undergraduates in western europe and the united states. *Occasional papers on international educational exchange research series*. ERIC, 1991. – 69 p.
- 21 Kronholz, J.F., Osborn, D.S. The impact of study abroad experiences on vocational identity among college students. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 27 (2016): pp. 70-84.
- 22 Di Pietro, G. Do study abroad programs enhance the employability of graduates? *Education Finance and Policy*, (2015): pp. 3-27.
- 23 Nessipbayeva, O. The bolashak program in building A democratic and prosperous society. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191, (2015): pp. 2275-2279.
- 24 Wiers-Jenssen, J. Background and employability of mobile vs. Non-Mobile students. *Tertiary Education and Management*, 17 (2), (2011): pp. 79-100.
- 25 Wiers-Jenssen, J. Degree mobility from the nordic countries: Background and employability. *Journal of Studies in International Education*, 17 (4), (2013): pp. 471-491.
- 26 Wiers-Jenssen, J., Try, S. Labour market outcomes of higher education undertaken abroad. *Studies in Higher Education*, 30 (6), (2005): pp. 681-705.
- 27 Støren, L.A., Wiers-Jenssen, J. Foreign diploma versus immigrant background determinants of labour market success or failure? *Journal of Studies in International Education*, 14 (1), (2010): pp. 29-49.
- 28 Akhmetov, A. The development of social capital among Bolashak graduates and the Alumni of other international programs in Astana (Doctoral dissertation, School of Humanities and Social Science, 2016. – 62 p.
- 29 Hua, S., Jie, G., Gang, C. Can foreign diplomas be exchanged for “chinese opportunities”? *Chinese Education & Society*, 38 (3), (2005): pp. 81-86.
- 30 Blum, D.W. The social process of globalization: Return migration and cultural change in Kazakhstan. Cambridge University Press. 2015. –
- 31 Koch, N. Domesticating elite education: Raising patriots and educating Kazakhstan’s future. *Identity and Politics in Central Asia and the Caucasus*, (2015): pp. 82-100.
- 32 Holloway, S.L., O’Hara, S.L., Pimlott-Wilson, H. Educational mobility and the gendered geography of cultural capital: The Case of International

Student Flows between Central Asia and the UK. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 44 (9), (2012): pp. 2278-2294.

33 Roberts, K., Kamruzzaman, P., Tholen, J. Young people's education to work transitions and inter-generational social mobility in post-soviet central asia. *Young*, 17(1), (2009): pp. 59-80.

34 Potts, D. Understanding the early career benefits of learning abroad programs. *Journal of Studies in International Education*, 19(5), (2015): pp. 441-459.

FTAMP 86.23.00

П.А. Таңжарықов¹, А.Е. Төлеген²

^{1,2}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда,
Қазақстан

ӨНДІРІСТІК ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мұнай-газ кен орындарында шикізатты өндіру, пайдалану және тасымалдау Қазақстан Республикасы стандарттары талаптарына сәйкес жүргізіліп отырады. Қызметкерлердің қауіпсіз еңбек қызметін құру, сондай-ақ персоналдың ауруларын болдырмау - еңбекті қорғаудың басты мақсаты болып табылады. Осыған байланысты еңбек қорғаудың жай-күйін есепке алу, талдау және бағалау, сондай-ақ еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесі жұмыс жасауы шарт. Жалпы жұмыс барысында өндірістік тәуекел көрсеткіштерін есептеу арқылы еңбекті қорғау жағдайына баға беру жолдары ұсынылды. Бұл кәсіпорын ішінде еңбек қорғау жұмыстарын жетілдіреді. Еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесін құру нәтижесінде ұйым - әлемдік стандарттарға сәйкес келетін қауіпсіздікті басқарудың тиімді жүйесі есебінен инвесторлар өзінің тартымдылығын қамтамасыз ете алады. Авариялар, жазатайым оқиғалар мен кәсіби аурулар салдарынан туындайтын жоспардан тыс экономикалық шығындарды төмендетіп, өзінің имиджін жақсартып, нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыра алады.

Түйін сөздер: еңбекті қорғау, еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесі, өндірістік тәуекел, жазатайым оқиға, кәсіби ауру, сапа менеджмент жүйесі, қауіпті талдау.

Abstract. Production, operation and transportation of raw materials at oil and gas fields are carried out in accordance with the requirements of the standards of the Republic of Kazakhstan. The main goal of labor protection is to create a safe work environment for employees, as well as to prevent staff diseases. In this regard, it is necessary to operate a system of accounting, analysis and evaluation of the state of labor protection, as well as labor safety management. In General, the work suggests ways to assess the state of labor protection by calculating indicators of industrial risk. This will improve the work on labor protection within the enterprise. As a result of creating a safety management system, an organization can ensure its attractiveness through an effective safety management system that meets international standards. It can reduce unplanned economic losses resulting from accidents, accidents and

occupational diseases, improve its image and increase its competitiveness in the market.

Keywords: health and safety, health and safety management system, occupational risk, accident, occupational disease, quality management system, hazard analysis.

Аннотация. Мұнай-газ кен орындарында шикізатты өндіру, пайдалану және тасымалдау Қазақстан Республикасы стандарттары талаптарына сәйкес жүргізіліп отырады. Қызметкерлердің қауіпсіз еңбек қызметін құру, сондай-ақ персоналдың ауруларын болдырмау - еңбекті қорғаудың басты мақсаты болып табылады. Осыған байланысты еңбек қорғаудың жай-күйін есепке алу, талдау және бағалау, сондай-ақ еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесі жұмыс жасауы шарт. Жалпы жұмыс барысында өндірістік тәуекел көрсеткіштерін есептеу арқылы еңбекті қорғау жағдайына баға беру жолдары ұсынылды. Бұл кәсіпорын ішінде еңбек қорғау жұмыстарын жетілдіреді. Еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесін құру нәтижесінде ұйым - әлемдік стандарттарға сәйкес келетін қауіпсіздікті басқарудың тиімді жүйесі есебінен инвесторлар өзінің тартымдылығын қамтамасыз ете алады. Авариялар, жазатайым оқиғалар мен кәсіби аурулар салдарынан туындайтын жоспардан тыс экономикалық шығындарды төмендетіп, өзінің имиджін жақсартып, нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыра алады.

Ключевые слова: охрана труда, система управления охраной труда, производственный риск, несчастный случай, профессиональное заболевание, система менеджмента качества, анализ опасностей

Kipicne

Қазіргі уақытта барлық сала бойынша «денсаулық және қауіпсіздік» тақырыбының өзектілігі өте жоғары дәрежеде болып отыр. Адам өмірі мен қоршаған ортаға еңбек қызметі процесінде адамға зиянды және қауіпті факторлар сипаты әсер етуі мүмкін.

Өнеркәсіп орнында еңбекті қорғау саласындағы саясаттың негізгі мақсаты қызмет барысында жұмысшылардың өмірі мен денсаулығын сақтау, еңбекті қорғаудың нақты тұжырымдамасын айқындайды. Осы мақсатқа жету үшін еңбекті қорғаудың үйлесімді жүйесін құру және оның барлық құрамдас бөліктерінің нақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету қажет. Қазіргі уақытта елімізде еңбекті қорғау жөніндегі іс-шараларды орталықтандырылған жоспарлау мен қаржыландыру жүйесін алмастыра отырып, еңбекті қорғаудың мемлекеттік басқару жүйесі қалыптасқан [1].

ҚР еңбек заңнамасының міндеттері еңбек қатынастары талаптары мүдделерінің теңгеріміне, әлеуметтік тұрақтылыққа, қоғамдық келісімге бағытталған қажетті құқықтық жағдайлар жасау болып табылады. ҚР

еңбек заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және осы Кодекстен, Қазақстан Республикасының заңдарынан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады. Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасының мақсаты еңбек қатынастарын және еңбек қатынастарымен тікелей байланысты өзге де қатынастарды еңбек қатынастары талаптарының құқықтары мен мүдделерін қорғауға, еңбек саласындағы құқықтар мен бостандықтардың ең төмен кепілдіктерін белгілеуге бағытталған құқықтық реттеу болып табылады.

Бұл жағдайда мұнай және мұнай өңдеу орындарында қауіпсіз еңбек жағдайын қамтамасыз ету үшін сапа менеджмент жүйесін (СМЖ) қалыптастыру шарт. Ондағы басты міндет - үлкен ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізу және өнеркәсіп орнында еңбекті қорғау жұмыстары бойынша СМЖ құрылымын құру болып табылады.

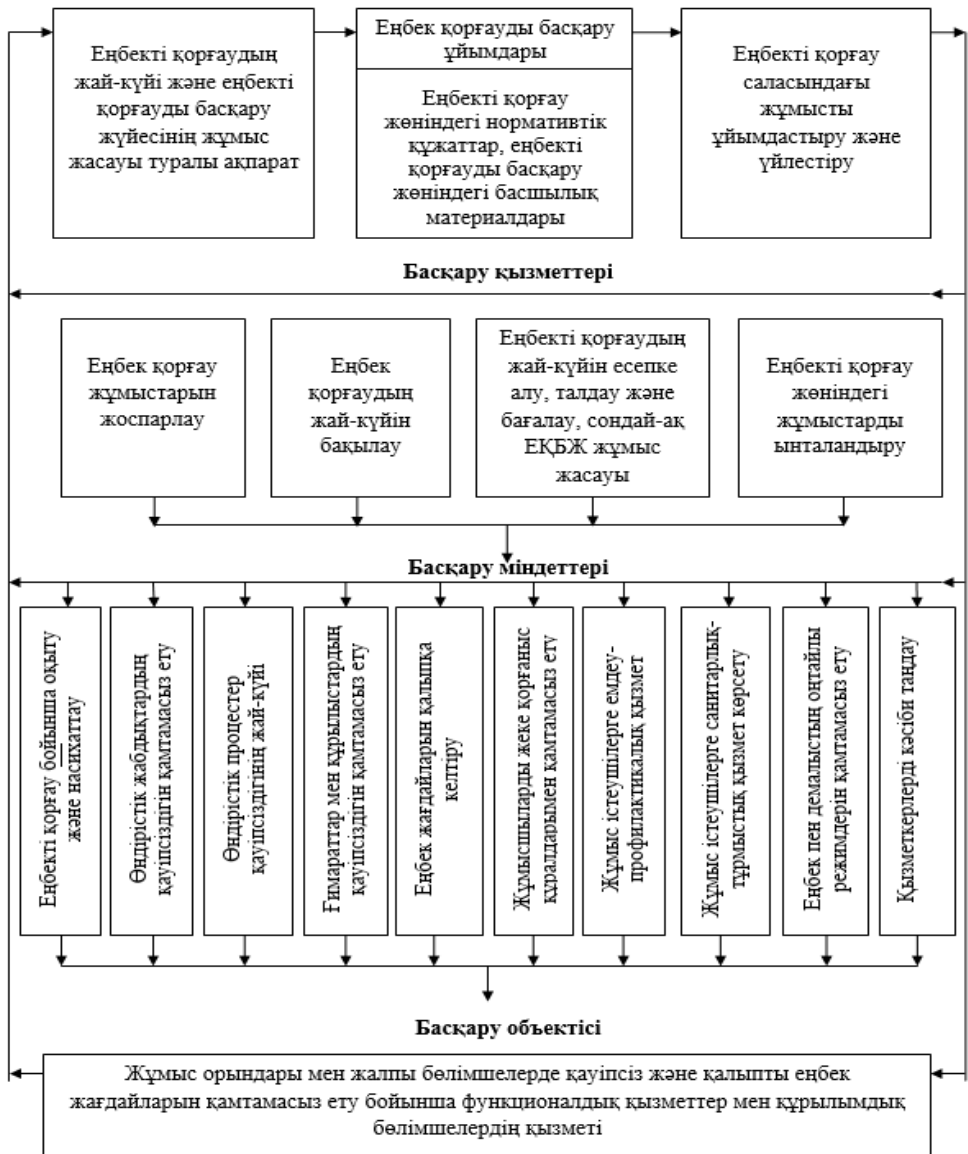
Негізгі бөлім

Еңбекті қорғауды басқару жүйесінде «Еңбек қауіпсіздігі стандарттарының жүйесі ҚР СТ 12.0.005-2016», «Кәсіби қауіпсіздік және денсаулық менеджменті жүйесі ҚР СТ OHSAS 18001-2008» осы секілді басқа да халықаралық стандарт талаптарына сәйкес келетін еңбекті қорғауды басқару жүйесіндегі еңбекті қорғау жөніндегі жұмыстарды сертификаттаудан қысқа мерзімде өтуі қажет (1-сурет).

Біздің еліміздің әлемдік қауымдастыққа кірігу процесі, заңдарды, стандарттарды, басқару қағидаттарын әлемдік нормаларға келтіру - басқару жүйесін кешенді жаңартуды талап етеді. ЕҚБЖ (еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесі) - ұйымның басқару жүйесі элементтерінің бірі, ал жұмыс орындарын аттестаттау - еңбекті қорғауды басқару жүйесінің негізі болып табылады.

Қазіргі уақытта көптеген ұйымдарда нақты анықталған ЕҚБЖ жүргізіледі. Бұл саладағы жұмыстар негізінен жұмыс орындарындағы қауіпсіздікке, жазатайым жағдайға немесе еңбекті қорғау жөніндегі заңнама мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің бұзылуын жоюды талап ете отырып, қадағалау және бақылау органы инспекторының ұйғарымына байланысты әбден айқын қауіп туындаған кезде жүргізіледі.

ЕҚБЖ құру нәтижесінде ұйым әлемдік стандарттарға сәйкес келетін қауіпсіздікті басқарудың тиімді жүйесі есебінен инвесторлар үшін өзінің тартымдылығын қамтамасыз ете алады, авариялар, жазатайым оқиғалар мен кәсіби аурулар салдарынан туындайтын жоспардан тыс экономикалық шығындарды төмендетіп, өзінің имиджін жақсартып, нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыра алады (1 - сурет).

1-сурет. Еңбек қорғауды басқару жүйесі

Әрбір жеке ұйымдар еңбекті қорғау талаптарын іске асыруға, оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған өз ЕҚБЖ қалыптастырады. Өнеркәсіпте еңбекті қорғауды басқарудың типтік схемасы мынадай түрде жүзеге асырылады:

- еңбекті қорғау бойынша жергілікті құжаттарды әзірлеу (ұйым басшылығы арасында жауапкершілікті бөлу арқылы еңбекті қорғауды ұйымдастыру стандарттары, құрылымдық бөлімшелердің басшылары, олардың жауапкершілігін белгілеу, кәсіп және жұмыс түрі бойынша еңбекті қорғау жөніндегі нұсқаулық, басқа құжаттар);

- ЕҚБЖ енгізу бойынша ұйымдастыру қызметі кәсіподақ ұйымының қатысуымен немесе бірлесіп (еңбекті қорғау бойынша нұсқамалардың барлық түрлерін жүргізу, қызметкерлердің біліктілігін арттыру және оларды еңбекті қорғау бойынша оқыту, ұжымдық шарт пен еңбекті қорғау бойынша келісімді дайындау және жасау, осындай тексеруге жататын қызметкерлерді алдын ала және мерзімдік медициналық тексеруді ұйымдастыру және өткізу және т. б.);

- еңбекті қорғау қызметтерін құру және нығайту, еңбекті қорғау жөніндегі мамандарды оқыту және аттестациялау;

- еңбек жағдайлары бойынша жұмыс орындарында аттестациялауды жүргізу;

- жұмыстардың техникалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, өндірістік объектілерді қайта жаңарту, қызметкерлерге санитарлық-тұрмыстық қызмет көрсетуді жақсарту;

- қызметкерлерді жеке және ұжымдық қорғану құралдарымен қамтамасыз ету;

- бөлімшелерде және жұмыс орындарында еңбекті қорғау талаптарының сақталуын бақылау (екі және үш сатылы бақылау және басқа да әдістер арқылы);

- еңбекті қорғау бойынша құжаттарды жүргізу.

Жұмыс берушілердің еңбекті қорғау саласындағы саясатты, мақсаттар мен міндеттерді айқындау және оларды құжаттамалық рәсімдеу мәселесінде стандарттың көрсетілген ережелерін іске асыру ерекше қиындықтарды тудырмауы тиіс, өйткені бұл мәселелер негізінен ұйым құзыретінде болады [4].

Стандарт талаптары экономика секторына, ұйымдық-құқықтық нысанына және меншік нысанына қарамастан барлық үлгідегі ұйымдарға қолданылады. ЕҚБЖ енгізу және стандартта көзделген тәртіппен оның жұмыс істеуі ұйымның барлық басқару буындары мен оның қызметкерлері қатысқан жағдайда ғана қамтамасыз етілуі мүмкін. Стандарт талаптарында көзделгендей, еңбекті қорғау үшін жауапты ұйымның басшылығы осы стандартта белгіленген талаптарға сәйкес жүйенің әзірленуін, енгізілуін және жұмыс істеуін қамтамасыз етуі тиіс. Бұл талаптардың мәні, ең алдымен, ұйымның басшылығы еңбекті қорғау саласындағы саясатты, мақсаттар мен міндеттерді (міндеттемелерді) анықтап, құжатпен рәсімдеуге, қабылданған саясатты ұйымның барлық қызметкерлеріне жеткізуді, оны басқарудың барлық деңгейлерінде қолдауды және оны іске асыруды қамтамасыз етуге, оның ұйымның өзгермелі қажеттіліктеріне тұрақты сәйкестігін қамтамасыз ету мақсатында саясатты кезең-кезеңімен қарауға (талдауға) және түзетуге тиіс. Мұндағы саясат тәуекелдердің сипаты мен ауқымына сәйкес келуі және ұйымның шаруашылық мақсаттарымен байланыстырылуы тиіс.

Жоғарыда аталған функциялар мен технологиялыққа қойылатын талаптар орындалуы мүмкін бағдарламалық ақпараттық қамтамасыз етуді құрудың неғұрлым органикалық және тиімді тәсілі тұтастай алғанда ұйымның және оның бөлімшелерінің әрқайсысының күнделікті қызметінің ағымдағы жай-күйін көрсететін тәуекелдердің жедел мәндерін есептеуді автоматтандыру блогының барлық ақпараттық кешенінің ядросы ретінде пайдалану болып табылады.

Еңбекті қорғауды басқару жүйесіне арналған бағдарламалық қамтамасыздандыруды төрт негізгі модульден тұратын «Қызметкерлер», «Оқиғалар», «Жабдықтар», «Экология» және бірқатар қосалқы модульдерден нақты тапсырма негізінде ұсынған жөн.

Тәуекелді бағалау барысында шартты түрде төрт кезеңге бөлуге болады: қызметкерлердің денсаулығы үшін ықтимал қауіптілік тұрғысынан кәсіптік тәуекелдің зиянды және қауіпті факторларын анықтау, жарақаттану мен кәсіптік сырқаттанушылықтың жиілігі мен ауырлығы туралы мәліметтер жинау, жарақаттану мен кәсіптік ауру салдарларын экономикалық бағалау, кәсіптік тәуекелдерді актуарлық «сынақтан өткізу» және сақтандырудың тиісті моделін таңдау.

Өндірістік тәуекел көрсеткіштері бойынша еңбекті қорғауды бағалау модульдерде бар ақпарат бойынша, өндірістік тәуекелдің бірқатар көрсеткіштерін есептеу арқылы еңбекті қорғау және экология жағдайына жедел баға беруге болады. Өндірістік қауіп-қатер көрсеткіштері мен операциялық тәуекелдің мәні жүргізіледі [2].

Жеке тұлғаның өзгеру (K_0), техникалық (K_T) және экологиялық (K_3) тәуекелдердің өзгеру көрсеткіштерін төмендегі өрнек бойынша анықтауға болады. Өнеркәсіп орнында іс-шаралар кешені жүйелі жүргізілсе тәуекел деңгейі тұрақты болады. Өрнек көрсеткіштің 12 мәні бойынша анықталады:

$$K_0 = 12 / (K_1 + K_2 + K_3 + K_4 + K_5 + K_6 + K_7 + K_8 + K_9 + K_{10} + K_{11} + K_{12});$$

$$K_T = 3 / (K_2 + K_7 + K_{12});$$

$$K_3 = 2 / (K_3 + K_9);$$

Мұндағы көрсеткіштер өзіндік дара мәнге ие. Әрбір көрсеткіштерді жеке-жеке арнайы формула бойынша есептеп аламыз:

Еңбекті қорғау бойынша ағымдағы іс-шараларды орындау көрсеткіші:

$$K_1 = \frac{I_{e.k}^o}{I_{e.k}^ж}$$

Мұндағы: $I_{\text{е.к}}^0$ - еңбекті қорғау бойынша орындалған ағымдағы іс-шаралар;
 $I_{\text{е.к}}^{\text{ж}}$ - еңбекті қорғау бойынша жоспарланған іс-шаралар;

Өрт қауіпсіздігі бойынша ағымдағы іс-шараларды орындау көрсеткіші:

$$K_2 = \frac{I_{\text{ө.к}}^0}{I_{\text{ө.к}}^{\text{ж}}}$$

Мұндағы: $I_{\text{ө.к}}^0$ - өрт қауіпсіздігі бойынша орындалған ағымдағы іс-шаралар;
 $I_{\text{ө.к}}^{\text{ж}}$ - өрт қауіпсіздігі бойынша жоспарланған іс-шаралар;

Ағымдағы экологиялық шараларды іске асыру көрсеткіші:

$$K_3 = \frac{I_{\text{э.к}}^0}{I_{\text{э.к}}^{\text{ж}}}$$

Мұндағы: $I_{\text{э}}^0$ - экология бойынша орындалған іс-шаралар;
 $I_{\text{э}}^{\text{ж}}$ - экология бойынша жоспарланған іс-шаралар;

Төтенше жағдайларды жою жоспарлары бойынша сабақтар өткізу көрсеткіші:

$$K_4 = \frac{C_{\text{ж}}^{\text{ө}}}{C_{\text{ө.к}}^{\text{ж}}}$$

$C_{\text{ж}}^{\text{ө}}$ - аварияларды жою жоспары бойынша өткізілген сабақтар;

$C_{\text{ө.к}}^{\text{ж}}$ - өткізуге жоспарланған сабақ;

Еңбекті қорғау бойынша білім деңгейін тексеру көрсеткіші:

$$K_5 = \frac{Ж_{\text{т.ө}}}{Ж_{\text{т.ө.м}}}$$

$Ж_{\text{т.ө}}$ - еңбекті қорғау бойынша білімін тексеруден уақытылы өткен қызметкерлер саны;

$Ж_{\text{т.ө.м}}$ - тексеру кезеңіне (тексеру күніне) сәйкес тексеруден өтуге міндетті бөлімшедегі қызметкерлердің саны.

Медициналық тексеруден өту көрсеткіші:

$$K_6 = \frac{Ж_{\text{т.ө}}}{Ж_{\text{т.ө.м}}}$$

$Ж_{\text{т.ө}}$ - уақтылы медициналық тексеруден өткен қызметкерлер саны;

$Ж_{\text{т.ө.м}}$ - тексерілген мерзім ішінде медициналық тексеруден өтуге міндетті қызметкерлер саны (тексеру күні бойынша).

Жабдықтың техникалық куәландырудан (ТК) өту көрсеткіші:

$$K_7 = \frac{ТК_{\text{ө}}}{Ж_{\text{с}}}$$

$ТК_{\text{ө}}$ - техникалық куәландырудан уақытылы өткен жабдықтардың саны;

$Ж_{\text{с}}$ - тексерілетін кезеңде бөлімшедегі куәландырылуға тиіс жабдықтардың жалпы саны (тексеру күніне сәйкес).

Химиялық зертханаларда ШРК нормаларын сақтау көрсеткіші:

$$K_8 = \frac{\Theta_a}{\Theta_{\text{ж}}}$$

Θ_a - ШРК шегінен аспайтын бақыланатын заттарды өлшеу саны;

$\Theta_{\text{ж}}$ - бөлімшедегі өлшеулердің жалпы саны

Компьютерлік бөлмелерде ШРК нормаларын сақтау көрсеткіші:

$$K_9 = \frac{\Theta_a}{\Theta_{\text{ж}}}$$

Θ_a - ШРК шегінен аспайтын бақыланатын заттардың өлшеу саны;

$\Theta_{\text{ж}}$ - бөлімшедегі өлшеулердің жалпы саны

Жарақат пен кәсіптік аурулардың болмау көрсеткіші:

$$K_{10} = \frac{ЖІ_c - Ж - K_a}{ЖІ_c}$$

мұндағы Ж, K_a - тиісінше жарақаттар мен жаңадан анықталған кәсіптік аурулардың саны; $ЖІ_c$ - бөлімшеде жұмыс істейтіндердің жалпы саны.

Өрт қауіпсіздігі, еңбекті қорғау және қоршаған ортаны қорғау талаптарының бұзылмау көрсеткіші:

$$K_{11} = \frac{ЖІ_c - Б}{ЖІ_c}$$

мұндағы: Б – ережені бұзушылар саны; $ЖІ_c$ - бөлімшеде жұмыс істейтіндердің жалпы саны.

Авариялар мен инциденттердің болмау көрсеткіші:

$$K_{12} = \frac{C_{\text{ж}} - А - И}{C_{\text{ж}}}$$

$C_{\text{ж}}$ - авариялар мен оқыс оқиғалар болуы мүмкін техникалық құрылғылар модулінің «қазандық қадағалау объектілері», «жүк көтергіш жабдық» кіші модульдерінің дерекқоры бойынша бөлімшедегі жабдықтардың (техникалық құрылғылардың) саны;

А, И - бөлімшедегі талданып отырған кезеңдегі авариялар мен инциденттердің саны.

Жиіліктері бойынша ең көп авариялар (дүниежүзілік мұнай мен газ өнеркәсібі мәліметтерінде) құбыржолының қосылған жерлерінде, тығыз байланыстарымен клапандарында болады. Бұл авариялардың типтік себептері:

- механикалық зақымдалу;
- ішуі және сыртқы коррозия;
- ішкі эрозия;
- дәнекерленген тігістердің бұзылуы;
- металл құрал-жабдықтардың бұзылуы;
- қозғалудың әсерінен зақымдалуы (діріл, жүктеме, кеңеюі, дұрыс байланыспауы);

- технологиялық үдерістердің бұзылуы – жұмыс кезінде жұмыс диапазонынан қысым, вакуум, температураның шектен шығуы сияқты себептерден туындайды.

Еңбек қорғауды басқару жүйесінің ішкі мәдениетінде - сапа жүйесін енгізу шарттары әр кәсіпорын үшін жеке болып табылады, алайда негізгі қағидаттар мен тұжырымдамаларға сүйене отырып, нақты жағдайларға бейімделген, рәсімделген процестің жобасы ұсынылады, оның нәтижесі бірнеше бағытта шешіледі:

- ұйымдастырушылық қамтамасыз ету;
- техникалық қамтамасыз ету;
- қоғамдық қамтамасыз ету;
- бағдарламалық қамтамасыз ету;
- әдістемелік қамтамасыз ету;
- еңбекті құқықтық қамтамасыз ету;
- құжат айналымының құрылымы;
- жұмыстарды сертификаттау.

Осылайша, жүйенің жобасын басқарудың әртүрлі деңгейлері мен сатыларын қамтитын және үйлестіретін теңдестірілген басқару шешімдерінің құралдарын ұсынатын ұйымдастырушылық орта ретінде қарастыруға болады.

Жүйені кезең-кезеңмен енгізу қолданыстағы басқару моделіне талап етілетін және мүмкіндігінше әртүрлі бөлімшелердің жаңа міндеттерге теріс және консервативті қатынасын болдырмауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жоғарыда аталған барлық көрсеткіштер еңбек қауіпсіздігі, өрт қауіпсіздігі және экология саласындағы заңнамалық және нормативтік талаптарды уақытылы және толық орындау, анықталған бұзушылықтарды жою кезіндегі бөлімшелер жұмысының тиімділігін сипаттайды.

Көрсеткіштердің әрқайсысы бөлімшелер үшін және тұтастай алғанда ұйым үшін тоқсан сайын есептелуі керек. Егер индикатордың бөлімінде тиісті мән нөлге тең болса, онда көрсеткіш бірлікке тең болады.

Қауіпті талдау қауіпті факторлардың көздерін, ықтимал деструктивті оқиғаларды, оқиғалар ретін, апаттардың ықтималдығын, қауіптің шамасын, зардаптардың шамаларын, апаттардың алдын алу және салдарын азайту жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған көрсеткіштердің барлығы бөлімдердің еңбекті қорғау, өрт қауіпсіздігі және экологияның заңнамалық және нормативтік талаптарын уақытылы және толық орындау және анықталған бұзушылықтарды жою саласындағы жұмысының тиімділігін сипаттайды. Көрсеткіштердің әрқайсысының мәндерінің өзгеру диапазоны 0-ден 1-ге дейін.

Қауіптерді анықтау әдістерін [3] төмендегідей бөлуге болады:

- инженерлік әдістер жиіліктер есептелген кезде статистиканы қолдана отырып, қауіпсіздікке ықтималды талдау арқылы жүргізіледі;
- модельдік әдістер (қауіпті және зиянды факторлардың жеке адамға, халықтың кәсіби және әлеуметтік топтарына әсер ету модельдерін құруға негізделген);
- сараптамалық әдістер (тәжірибелі сарапшылардың сауалнамасы негізінде әртүрлі оқиғалардың ықтималдығын анықтауды қамтиды);
- халықтың сауалнамасына негізделген социологиялық әдістер.

Бұл әдістер қауіптіліктің әртүрлі аспектілерін бейнелеу үшін бірге қолданылады.

Қауіпті талдау қауіптерді сапалы және сандық түрде сипаттайды және алдын-алу шараларын жоспарлаумен аяқталады. Ол логикалық алгебра мен оқиғалар, ықтималдықтар теориясын, статистикалық талдауды білуге негізделген, инженерлік білімді және жүйелік тәсілді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Баландина Е.А. Система менеджмента качества охраны труда в высшем учебном заведении: учеб. пособие / Изд-во Владим. гос. ун-та, 2008. – 72 с.
- 2 ҚР Еңбек Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.
- 3 Theophilus, Stephen C. Human factors analysis and classification system for the oil and gas industry (HFACS-OGI) [Text] / Stephen C. Theophilus, Victor N. Esenowo, Andrew O. Arewa, Augustine O. Ifelebuegu. Reliability Engineering and System Safety - Elsevier, 62 (2017): pp. 168-176.
- 4 Таңжарықов П.А., Абдрахманов С.Т., Сарабекова Ұ.Ж. Мұнай газ саласындағы еңбекті және қоршаған ортаны қорғау / Оқу құралы – Қызылорда, «Тұмар», 2009 ж. – 352 б.

IRSTI 06.54.31

A. Abilakimova¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

DIGITAL TRANSFORMATION OF HIGH EDUCATION INSTITUTIONS (HEIs)

Abstract. Digital transformation (DT) has become one of the main trends for higher education institutions (HEIs) in the second decade of the 21st century. It is a necessary process for universities that want to achieve higher organizational performance and make a comparative advantage in their area. According to the state program “Digital Kazakhstan” improvements in the quality of education achieved by implementation and development of digital technologies in key sectors of the county's economy. However, the program does not specify an exact framework and roadmap for DT of universities. Management research on application of Lean and digitalization in education is still in its beginning stage, as it remains unclear what organization models and principles provide the best implication of the new digital technologies. The article focuses on defining the relationship of Lean and digital transformation of universities. New practical tools and techniques for digitalization will be developed on the basis of Lean.

Keywords: digital transformation, higher education, organization models and principles.

Аннотация. Цифровая трансформация стала одной из основных тенденций для высших учебных заведений (ВУЗов) во втором десятилетии 21 века. Это необходимый процесс для университетов, которые хотят добиться более высоких организационных показателей и получить сравнительные преимущества в своей области. Согласно государственной программе «Цифровой Казахстан» повышение качества образования достигается за счет внедрения и развития цифровых технологий в ключевых отраслях экономики страны. Однако в программе не указаны точные рамки и дорожная карта для цифровой трансформации университетов. Управленческие исследования по применению Бережливой технологии и цифровизации в образовании все еще находятся на начальной стадии, поскольку остается неясным, какие организационные модели и принципы обеспечивают наилучшее применение новых цифровых технологий. Статья посвящена определению взаимосвязи бережливой технологии и цифровой трансформации в университетах. На

основе бережливых технологии будут разработаны новые практические инструменты и методы цифровой трансформации.

Ключевые слова: цифровая трансформация, высшее образование, организационные модели и принципы.

Андатпа. Цифрлық трансформация 21 ғасырдың екінші онжылдығында жоғары оқу орындары (ЖОО) үшін негізгі трендтердің біріне айналды. Бұл жоғары ұйымдастырушылық көрсеткіштерге қол жеткізгісі келетін және өз саласында салыстырмалы артықшылықтарға ие болғысы келетін университеттер үшін қажетті процесс. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасына сәйкес білім беру сапасын арттыруға ел экономикасының негізгі салаларында цифрлық технологияларды енгізу және дамыту есебінен қол жеткізіледі. Алайда, бағдарламада университеттер үшін нақты шеңбер мен жол картасы жоқ. Білім беруде үнемді өндіріс пен цифрландыруды қолдану бойынша басқарушылық зерттеулер әлі де бастапқы сатыда, өйткені жаңа цифрлық технологияларды ең жақсы қолдануды қандай модельдер мен қағидалар қамтамасыз ететіні белгісіз. Мақала үнемді өндіріс пен университеттердің цифрлық трансформациясы арасындағы байланысты анықтауға арналған. Үнемді өндіріс негізінде цифрландырудың жаңа практикалық құралдары мен әдістері әзірленетін болады.

Түйін сөздер: цифрлық трансформация, жоғары білім, ұйымдастыру модельдері мен принциптері.

Digital technologies forced a number of initiatives in organizations of almost all industries. In each industry, the impact varies, which makes it essential to have a good understanding of what to face and how digitization will affect an organization (Bawany, 2018). It generally involves changes in business processes and products as well as organizational structure and management changes. There are many scientific definitions of Digital Transformation (DT), in simpler terms can be described as “the use of new digital technologies to enable major business improvements” (Fitzgerald et al., 2014, Liere-Netheler et al., 2018). (More definitions are given in table 1).

Similar to other industries, higher education institutions (HEIs) must integrate digital technologies into their business. It is a necessary process for organizations that want to be highly competitive and adaptive in the digital era (Castro Benavides et al., 2020). Moreover, COVID-19 pushed universities to make quick and noticeable digital changes (online learning environment, virtual assessment etc.) to sustain operations. McCusker and Babington (2015) claim that current institutions are not ready to succeed in DT, because of the following main factors: inflexibility of internal processes, development specific digital, not business strategies and lack of embedding digital all across university

departments. Common understanding of DT of HEIs in Ukraine is limited to creation of digital education content, preparation of virtual learning environment, automation of academic processes and development of centralized IT infrastructure (Kaminskyi et al., 2018). In Russia the largest amount (about 35%) of the “Digital economy” program’s budget was devoted to purchasing computer equipment and software for universities, however staff training budget about usage of digital technologies does not exceed 0,5% in 2017 (Plotnikova, 2019). Situation in Post-Soviet universities are characteristics of digitization, where the “paperless office” concept and huge investments in IT infrastructure take place. However, it's not a DT. Therefore, distinction between digitization, digitalization, and DT has to be explicitly understood as a starting point (Detailed definitions provided in table 1), because as Rogers D. (2016) describes “DT is fundamentally not about technology, but about strategy and new ways of thinking”. Main barriers of DT in Russian universities are scarce financial resources for implementing comprehensive strategy, a long adaptation period for organizational culture change and resistance or unwillingness to change among staff (Mikheev et al., 2021).

Most of the papers’ focused on DT in HEIs are written in a specific way (digitalization of teaching and learning, information technology, online education etc). However, none articles developed in a holistic dimension, covering business model, operational process and structures, taking into account organizational capabilities and user experience (Castro Benavides et al., 2020). That is why research methodologies to adopt DT in HEIs should be deepened.

Furthermore, the level of digital maturity of university should be clarified from the beginning. There is no scientific one definition of the digital maturity term, and some are given in table 1. Aslanova I.V & Kulichkina A.I. (2020) say that digital maturity is the basement of DT and classification of organization based on digital maturity levels helps to determine the next ongoing plan for DT (Maturity levels are described in table 1). More digitally mature companies (ex. Differentiators) is more ready for DT (Fitzgerald et al., 2014) .

Lean in the context of higher education is a new concept. Lean higher education (LHE) refers to the adaptation of Lean thinking to higher education and was introduced by Bill Balzer in 2010. Continuous process improvement and respect for people are main characteristics of Lean (Balzer B., 2010). Some characteristics describe Lean as a tool to cut cost and work efficiently, but this proposal takes differently by considering Lean as an invisible tool to engage all stakeholders by establishing a culture of continuous improvements. It is essential to meet administrative and academic staff, as well as top, middle, and low level management to sit together and clarify their daily needs and develop standardized processes and structures to foster new ways of working (Kamp P., 2017). Five key principles of Lean thinking introduced by Womack and Jones (1996) are used to address the various demands within and between business

units and management processes (Explanation to Lean principles and waste are given in table 1). According to a survey conducted with 4,800 business executives, 44% of respondents said that the most insufficient organizational capability in their company is “knowing the business and being able to conceptualize how new digital technologies can impact current business processes/models”. (Kane G. et al., 2015). It supports the statement that preparing organizational culture, developing communications structures before making digital are important as changes (Klein S., 1996).

Management research on application of Lean thinking in the digital era is still in its beginning stage (Cattaneo et al., 2017; Sanders et al., 2016). It remains unclear what organization models and principles provide the best implication of the new digital technologies (Bodrožić & Adler, 2018). Manufacturing industry has almost completed the lean transformation and is now ready for “Industry 4.0 Challenge”, however, the service industry is still unprepared. As long as processes control transformation of inputs into output, the transactional Lean will have its place. (Rüttimann, 2019).

Thus, it is plausible to hypothesize that an organization's digital maturity level and established culture are important explanatory variables of DT. During my PhD, I would like to address several questions:

RQ1: What are preconditions for successful (or failed) DT in the high education sector?

RQ2: What specific dimensions can be developed to measure DT of HEI?

RQ3: How to apply Lean to adopt for DT in HEI?

The proposed research will particularly focus on the HEIs in Post-Soviet states. The work will conduct action research with several universities to converge towards a better understanding of what happens and steps to improve particular situations. Qualitative research design is used to determine the universities' preconditions, maturity level and dimensions for DT. Also Lean principles and tools will be adopted and examined as a prerequisite before DT. Research results will be used to develop practical roadmaps to redesign capabilities, structures and processes to drive DT for many universities.

Table 1. THE THEORETICAL DEFINITIONS (ADDITIONAL)

Concepts	Definition
Digitization	“Technical process of converting analogue signals to digital signals” (Tilson et al., 2010). It is a straightforward process like scanning or uploading documents, replacing hand-filled forms to online versions that go directly to the database, etc. “Paperless office” concept based

	on digitization by converting to digital format “paper based” processes.
Digitalization	“Sociotechnical process of leveraging digitized products or systems to develop new organizational procedures, business models, or commercial offerings” (Brynjolfsson & McAfee, 2014). Digitization is an operational necessity while digitalization requires a visionary digital value that offers the opportunity to redefine business or industry (Ross et al., 2017).
Digital transformation	Deep transformation of business activities and processes, as well as organization processes and models to fully exploit the variances and benefits of digital technologies and their impact on society in a strategic and priority manner with respect to present and future time (Perkin N.& Abraham P. 2017). Use of digital technologies to radically improve the company’s performance (Bekkhush, 2016).
Digital maturity	- Gradual process of integration and implementation of organization processes, human, and other resources into digital processes (Rossman A., 2018). - Integration of organizational operations and human capital into digital processes and vice versa-digital processes into organizational operations and human capital (Westerman et al., 2014).
Digital maturity levels	There are 4 levels of digital maturity (Gill & VanBoskirk, 2016, Fitzgerald et al., 2014) Beginners - companies who have just started a digital journey, no digital strategy at all. It's difficult for them to make changes in business processes, staff may not have the necessary skills to work with modern technologies, the technical

	equipment of the organization may also not allow digitalization of the business. Adopters - companies who are going to develop a digital strategy. Management are aware and ready for changes and investing in skills and infrastructure. Collaborators - companies who have a digitalization strategy, but have difficulty implementing it. Management tries to break down traditional silos in order to coordinate well across departments. Differentiators - companies who already have a digitalization strategy and implement it. Management invests in and manages digital technologies quickly and effectively, thus gaining the most value from DT.
Lean	“Series of tools and techniques for managing an organization's processes. Specifically, it focuses on eliminating all non-value added activities and waste from processes. Although Lean tools differ from application to application, the goal is always the same, continuous and constant improvement” (Koskela, 2004). In 1996 Womack and Jones defined five Lean principles as follows: specify customer value, identify the value stream, make value flow, implement pull-based production and strive for perfection continuously (Womack & Jones, 1996).
Lean wastes	The concept of the seven major wastes typically found in mass production was developed by Taichii Ohno of Toyota Motor Company. Below eight wastes examples are listed (Myerson, 2012, Sohail Ahmed & Chowdhury, 2018).: 1. Transportation. Unnecessary movement of people, papers or information. 2. Inventory. Excess stock, unnecessary files and copies in printed and scan versions are common cases.

	3. Movements. Unnecessary walking and searching for information or even people. 4. Waiting. Idle time to postpone workflow waiting for signatures, approvals or slow loading system. 5. Overprocessing. Doing things that do not add value to clients such as asking the same information several times from different departments, excessive checking or duplicating. 6. Overproduction. Producing too much paper or information which is not required. 7. Defects. Work that needs to be redone due to human or technical errors. 8. Non-Utilized Talent. Unused employee skill or creativity by assigning him the wrong tasks, lack of team training or policies.
--	---

References

- 1 Aslanova, I. V., & Kulichkina, A. I. (2020, May). Digital Maturity: Definition and Model. In *2nd International Scientific and Practical Conference "Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth" (MTDE 2020)* (pp. 443-449). Atlantis Press.
- 2 Balzer, W. K. (2010). *Lean Higher Education: Increasing the Value and Performance of University Processes* Edited by P.
- 3 Bawany, S. (2018). *Leading the Digital Transformation of Organizations*. New York, NY: *Expert Insights Series by Business Express Press (BEP) Inc. LLC*.
- 4 Bodrožić, Z., & Adler, P. S. (2018). The evolution of management models: A neo-Schumpeterian theory. *Administrative Science Quarterly*, 63(1), 85-129.
- 5 Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. WW Norton & Company.
- 6 Castro Benavides, L. M., Tamayo Arias, J. A., Arango Serna, M. D., Branch Bedoya, J. W., & Burgos, D. (2020). Digital transformation in

- higher education institutions: A systematic literature review. *Sensors*, 20(11), 3291.
- 7 Cattaneo, L., Rossi, M., Negri, E., Powell, D., & Terzi, S. (2017, July). Lean thinking in the digital era. In *IFIP International Conference on Product Lifecycle Management* (pp. 371-381). Springer, Cham.
 - 8 Fitzgerald, M., Kruschwitz, N., Bonnet, D., & Welch, M. (2014). Embracing digital technology: A new strategic imperative. *MIT sloan management review*, 55(2), 1.
 - 9 Gill, M., & VanBoskirk, S. (2016). The digital maturity model 4.0. *Benchmarks: digital transformation playbook*.
 - 10 Kaminskyi, O. Y., Yereshko, Y. O., & Kyrychenko, S. O. (2018). Digital transformation of University Education in Ukraine: Trajectories of Development in the conditions of new technological and economic order. *Інформаційні технології і засоби навчання*, (64, № 2), 128-137.
 - 11 Kane, G. C., Palmer, D., Phillips, A. N., Kiron, D., & Buckley, N. (2015). Strategy, not technology, drives digital transformation. *MIT Sloan Management Review and Deloitte University Press*, 14(1-25).
 - 12 Klein, S. M. (1996). A management communication strategy for change. *Journal of organizational change management*.
 - 13 Koskela, L. J. (2004). Moving on-beyond lean thinking. *Lean Construction Journal*, 1(1), 24-37.
 - 14 McCusker, C., & Babington, D. (2015). The 2018 Digital University: Staying Relevant in the Digital Age. PWC: Talking Points.
 - 15 Mikheev, A., Serkina, Y., & Vasyaev, A. (2021). Current trends in the digital transformation of higher education institutions in Russia. *Education and Information Technologies*, 1-15.
 - 16 Myerson, P. (2012). *Lean supply chain and logistics management*. McGraw-Hill Education.
 - 17 Perkin, N., & Abraham, P. (2017). *Building the agile business through digital transformation*. Kogan Page Publishers.
 - 18 Plotnikova, E. (2019, March). Digitalization of education in the leading universities of Saint Petersburg. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 497, No. 1, p. 012047). IOP Publishing.
 - 19 Rogers, D. L. (2016). *The digital transformation playbook: Rethink your business for the digital age*. Columbia University Press.
 - 20 Ross, J. W., Beath, C. M., & Sebastian, I. M. (2017). How to develop a great digital strategy. *MIT Sloan Management Review*, 58(2), 7.
 - 21 Rossmann, A. (2018). Digital maturity: conceptualization and measurement model.
 - 22 Rüttimann, B. G. (2019). *Transactional Lean: Preparing for the Digitalization Era*. Springer International Publishing.

- 23 Sanders, A., Elangeswaran, C., & Wulfsberg, J. P. (2016). Industry 4.0 implies lean manufacturing: Research activities in industry 4.0 function as enablers for lean manufacturing. *Journal of Industrial Engineering and Management (JIEM)*, 9(3), 811-833.
- 24 Soheli Ahmed, M., & Chowdhury, S. I. (2018). Increase the Efficiency and Productivity of Sewing Section through Low Performing Operators Improvement by using Eight Wastes of Lean Methodology. *Global Journal of Research In Engineering*.
- 25 Tilson, D., Lyytinen, K., & Sørensen, C. (2010). Research commentary—Digital infrastructures: The missing IS research agenda. *Information systems research*, 21(4), 748-759.
- 26 Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). The nine elements of digital transformation. *MIT Sloan Management Review*, 55(3), 1-6.
- 27 Womack, J. P., & Jones, D. T. (1996). Lean thinking—banish waste and create wealth in your corporation.
- 28 Kamp, P. M. (2017). *The Lean Journey for Dutch Higher Education Institutions: a way to go?* (Master's thesis, University of Twente).
- 29 Liere-Netheler, K., Packmohr, S., Vogelsang, K., 2018. Drivers of digital transformation in manufacturing. In: Hawaii International Conference on System Sciences, Waikoloa Beach, HI, pp. 3926–3935.
- 30 Bekkhus, R. (2016). Do KPIs used by CIOs decelerate digital business transformation? The case of ITIL. In *Digital Innovation, Technology, and Strategy Conference, Dublin, Ireland*.

Форматы 70×100 1/16. 146.т.
Таралымы 300 дана

С.Демирел атындағы
Университеттің Хабаршысы
Абылайханкөшесі, 1/1
Алматы облысы, Қаскелең қаласы
040900, Қазақстан
Тел.: +7 727 307 95 60 (іш.236)
Факс: +7 727 307 95 58
e-mail: info@sdu.edu.kz

Format 70×100 1/16. 14 p.'s sh.
Edition 300 copies

The editorial office of the scientific journal
Suleyman Demirel University
1/1 Abylai Khan Street, Kaskelen
Kazakhstan, 040900
Tel: +7 727 307 95 60 (ext.236)
Fax: +7 727 307 95 58
info@sdu.edu.kz